September 1921.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES;

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 285.

क्रोडपत्रसंग्रहः ।

अत्र

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि

अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्याः व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ।

KRODAPATTRASANGRAHA

or Critical Notes

On Anumânajâgadîsî, Prâtyakshânumânagâdâdharî, Pratyakshânumânamâthurî, Vyutpattivâda, Saktivâda, Muktivâda, Sabdasaktiprakâsikâ and Kusumânjali

By Kàlîsankara Siddhânta Vâgîsa.

Edited by

Mahamahopadhyaya Vindhyesvarîprasada Dvivedin,
LATE LIBRARIAN GOVT SANSKRIT COLLEGE, BENARES, AND
Nyâyâchârya Vâmâcharana Bhattâchârya,
Professor, Govt. Sanskrit College, Benares,
and P Dhundiraj Shâstri, N U, K T.

VOL II. FASCICULUS I-१

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES
AGENTS PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI BOMBAY
OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG GERMANY
PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLERS, LONDON
Printed by Jai Krishna Das Gupta, at the Vidya Vilas Press, Benares.

1921.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दघनविद्योतिसुमनोभिः सुसस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—सस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुल कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२८५

अथ श्रीकृष्णम्भट्टविरचितम् ।

प्रामाण्यवादगादाधरीक्रोडपत्रम्।

श्रीगणेशाय नमः ॥

हरिपादौ नमस्कृत्य कृष्णो नारायणानुजः ।
विवृणोत्यध्यक्षटीकां गदाधरपदाश्रयाम् ॥ १ ॥
प्रत्यक्षदीधितिप्रौढिप्रौढे गादाधरे मते ॥
प्रचारेच्छोराङ्गनाथेः साहसं क्षम्यतां बुधाः ॥ २ ॥

मूले अथेति । अत्र प्रमाणतत्त्वं विविच्यते इति योजना । अथ मङ्गलस्य कारणतानिरूपणानन्तरम् । *अत्र* कर्त्तव्यग्रन्थे । प्रतिपाद्यत्वं सतम्यर्थः तस्य प्रमाणतत्त्वेऽन्वयः । तस्य विविच्यते इत्यत्र धात्वर्थविवेचनघटकबोधेऽन्वयः । मयेत्यध्याहृतस्य गङ्गेशमिश्रेणेत्यर्थः । कृतिजन्यत्वं तृतीयार्थः तस्य धात्वर्थे विवेचनेऽन्वयः । विवेचन परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनम्, व्यवस्थापनञ्च प्रमाणवत्तया बोधनम् बोधद्वारकं विषयत्वं कर्मलकारार्थः । प्रमाणतत्त्वमिन्द्रियादिचतुष्कत्वसमनियतप्रमितिकरणत्वम् । तथा च गङ्गेशमिश्रवृत्तिकृतिजन्यतादृशस्वमतकथनविषयो निरुक्त प्रमाणतत्त्वमिति वाक्यार्थः । परमकारुणिकः परैकविंशतिदुःखप्रहरणेच्छा उद्दिधीर्षा तदुपायेच्छा करुणा । सा च परमा सफला शास्त्रार्थज्ञानद्वारा मुक्तिसम्पादकत्वात् । स्थानं प्रभेदः । तथा चोक्तम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्याय एव च ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं च विज्ञेयं विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥ इति ।

एतद्विशेषणेन अध्ययनधर्मलाभः । दुःखस्य एकसादृश्यकथनं

तदनुभवधारावत उद्धारबाधशङ्कावारणाय। गादाधर्यां नत्वेति। श्रीकृष्णाङ्घ्रिनमस्कारोत्तरकालीनगुरूच्चारितवाक्यार्थस्मरणोत्तरकालीनस्य दीधितिकृत्कर्तृक यत्प्रत्यक्षचिन्तामणिविवरण तद्विवरणस्य कर्त्ता गदाधर इति श्लोकार्थ। स्वविवरणे तार्किकसमवेतसुखजनकत्वान्वयः। गुर्विति। न च विनायकस्तवपाठादे पृथग्विघ्नध्वंसहेतुत्वेपि गुरुपदोच्चारणस्य तथात्वमप्रमाणमिति वाच्यम् तदधीनस्वोत्कृष्टत्वज्ञानस्य मङ्गलत्वात् तस्यायुर्घृतमितिवन्मङ्गत्वम्। *तदुत्कर्षम्* अर्थस्येतरापरिशीलितत्वादिना सम्बन्धसम्पादनम् तत्सम्पत्तिप्रयोजकव्यापार कर्त्ताऽकजर्थ.। स च प्रकृते आश्रयमात्रम्। एवमग्रेपि। *तत्सहकारित्व* गुरुवाक्यसहकारित्वम्। गुरुवाक्यजन्यशाब्दबोधस्यातीतत्वेन विवरणनिर्माणेऽनुपयोगाद्याचष्टे सहकारित्वं चेति*। परम्परया* संस्कारद्वारा। *फल* स्मरणम्। यद्यपि मनोनिष्ठताद्दशसहकारितानिर्वाहकव्यापारोत्तरत्वं विवरणनिर्माणे लभ्यते तथाप्युपयोगित्वान्तेनोपयोगितावच्छेदकीभूतसस्कारविशेपसाहित्यं लभ्यत इति तदधीनार्थनिश्चयस्यैवोपयोगित्वमभिप्रेत्याह तथाचेति। संस्कार उद्बुद्धः। मनसेत्यस्य निश्चयेऽन्वय.। ताद्दशमनोजन्यार्थनिश्चय' स्मृतिर्मानसबोधो वा। सध्रीचीनत्वरूपविशेषणं तु अर्थे व्यञ्जनिकाविशेषणलाभार्थम्। तच्चार्थमनसोरसम्बन्धे न लभेनातः सम्बन्धव्यत्वमुक्तम्। सम्बन्धश्च सस्कारोऽनुसन्धान वा। वस्तुतो निबद्धव्यमिति पाठः। सम्बद्धव्यमित्यस्य स एव वाऽर्थः। परिशीलनं सम्यग्ज्ञानन् तच्च शास्त्रे तनूनामप्यर्थानां पोषणस्य पुष्टानां च तानवस्य। एव च मिश्रप्रभृतीनां ताद्दशसंस्कारानुद्बोधात्परिशीलने वैपरीत्यमिति सूचितम्। अश्रद्धार्थतात्पर्यव्यतिरेकेण तात्पर्यविषयत्वं व्यङ्ग्यत्वम्। तदुत्कर्षान्तरमाह सिद्धान्तेति। सशयादपि दुःखं जायते। सन्तापसन्तानोपशान्तेः सरोदर्शनाद्यद्वारकत्वादवगाहनेनेति। शान्तत्वेपि सरःसाद्दश्यं दु.खध्वंसहेतुतया। सरसि अन्तः प्रवेशो द्वारम्। दार्ष्टान्तिके तदाह स चेति। निगूढत्वम् इतरापरिशीलितत्वम्। तत्त्वाकलन सिद्धान्तितार्थतावच्छेदकप्रकारकप्रमा। एतेन मिश्रप्रभृतीनामर्थवर्णने सिद्धान्तविरोधो व्यञ्जितः। विधान व्यापारः। दृष्टान्ते कृतिः दार्ष्टान्तिके तदन्यः। यद्यपि सरोरूपसिद्धान्त-

विशेष्यकताहशार्थतावच्छेदकप्रमारूपान्तःप्रवेशानुकूलव्यापारोत्तर-कालीनत्वमर्थः तथापि वाक्यार्थज्ञानस्यैव वाक्यप्रयोगोपयोगि-त्वात्तथाविधान्तःप्रवेशानन्तयमाह तदवगाह्येति । अर्थसङ्क्षेपे न्यून-तेत्यतः सङ्क्षिप्तेति । प्रसिद्धमणनाय किरणा तन्नाम ग्रन्थस्येति । अर्थे षष्ठ्यर्थान्वयः । प्रकाशान्वाय ज्ञानजन्यत्व वा षष्ठ्यर्थः । एक-वाक्यतानभिज्ञानां न स्वतो दुरूहचिन्तामणिग्रन्थतत्त्वार्थज्ञान-सम्भव इत्यतो विवरणेति । तत्समानार्थकऋजुशब्दप्रयोगो वि-वरणम् । सम्बन्धे तृतीयार्थाधीनत्वान्वयः । करोति व्यापारो धात्वर्थः चिन्तामणिग्रन्थतत्त्वार्थबाधा योऽल्पतरजनसम्बद्धस्त-मित्यर्थतो लभ्यम् । एवं च तत्तज्जने तत्त्वार्थबोधाभावोच्छे-दनिर्वाहको यस्तत्र तत्त्वार्थबाधोत्पादप्रयोजको विवरणरूपो व्यापारस्तन्निर्मातेत्यर्थः । निर्माणेनेति तृतीयान्तनिर्माणपदार्थलभ्य-भेदस्य फलितत्वात् । चिन्तेति । बहुतरशिष्यसमवेतो यश्चि-न्तामणिग्रन्थतत्त्वार्थबोधस्तदनुकूलविवरणकर्तेत्यर्थः । प्रवृत्त्यर्थमि-त्यस्य स्वीयग्रन्थस्य चेत्यस्य च त्रितयेऽन्वयः(१) अभिधेयत्वघटक-प्रतिपत्त्यन्वयि जन्यत्व षष्ठ्यर्थः इतरयार्निष्ठत्वं तदर्थः ।

प्रयोजनवत्त्वायाभिधेयसम्बन्धावाहेत्यवतारणं शङ्कते यद्यपीति । तुल्यता कथनकर्मत्वन साहश्यम् । आन्वीक्षिकीप्रतिपाद्यमत्र प्रति-पाद्यते इत्यनुक्त्वा प्रमातत्त्वमत्र विविच्यत इति विशेष्याभिधेयप्र-दर्शनबीजमाविष्कर्तुं दीधितिकृतां तथाभिधानमिति समाधत्ते । तथापीति । यदि ग्रन्थस्य प्रयोजनवत्त्वाज्ञाने विशिष्याभिधेयज्ञान नापेक्षितम् तदा प्रयोजनवत्तायाः कथनपि तज्ज्ञानं न स्यात्सम्बन्ध-घटकप्रतिपाद्याज्ञानादित्याशङ्कायां सामान्यतो घटकीभूताभिधेयज्ञा-नमादाय स्वजनकज्ञानजनकत्वसम्बन्धेन प्रयोजनवत्त्वमुपपादयति एतदिति । तृतीयार्थोऽभेदः सामान्यपदार्थेऽन्वेति एतद्ग्रन्थप्र-तिपाद्य सप्रयोजनज्ञानविषयः शास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् । यद्वा मुक्तिहेतु-ज्ञानविषयः एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यः आन्वीक्षिकीप्रतिपाद्यत्वादितिरीत्या एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यं सप्रयोजनज्ञानविषय इति मानसम् । स्वजनक-ज्ञानजनकत्वरूपसम्बन्धघटकीभूतं यन्मोक्षहेतुताहशप्रतिपाद्यत्व-

(१) प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धत्रितय इत्यर्थः ।

रूपसामान्यधर्मधर्मितावच्छेदकज्ञानं तज्ज्ञानस्य सम्भवात् । विशिष्य तदज्ञानेऽपि प्रयोजनवत्ताज्ञानाकुण्ठनाद्विशिष्य तज्ज्ञानस्य फलान्तर व्यञ्जयितु तुल्यतयोपादानमिति भावः। तत्र तस्य फलान्तरं स्फुटयति प्रतिपाद्यस्येति । सामान्यतः प्रतिपाद्यस्य ज्ञान प्रयोजनवत्ताज्ञानोपयोग्यपि न प्रवृत्त्युपयोगि अन्यथा प्रतिपाद्यस्य मुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वसंशये प्रमाणतत्त्वं न ज्ञातमिति प्रमाणतत्त्वत्वेनाज्ञातत्वनिश्चयेपि ग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तिर्न स्यादत. फलतावच्छेदकरूपेणैव ज्ञातत्वज्ञानस्योपाये प्रवर्त्तकत्वम् । तस्य च विशिष्य फलज्ञानाधीनत्वाद्विशिष्य तज्ज्ञानमपेक्षितम्। तथा च विशिष्य प्रमाणतत्त्वज्ञानमूलकप्रमाणत्वत्वेन ज्ञातत्वनिश्चयसम्भवाद्विशिष्य तज्ज्ञानेच्छाधीना तत्र प्रवृत्तिरिति भाव । तज्ज्ञानज्ञानानुधावनं तदिच्छानिर्वाहार्थम् । यद्वा सामान्यतो मुक्तिहेतुज्ञानविषयताज्ञानेपि प्रमाणतत्त्वत्वेन तत्सन्देहे बाधकाभाव इत्याशय । स च विशिष्य तज्ज्ञाने मोक्षजनकतासन्देहपर्यवसन्नः अतो न प्रवृत्तिः । न च विशिष्य ज्ञाततासन्देहे प्रवृत्त्युच्छेदभयेन विशिष्य ज्ञानप्रदर्शन व्यर्थम् तस्य तत्सन्देहानुच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । बिशिष्य ज्ञातता-निश्चयद्वारा तस्य तन्निवर्त्तकत्वात् । यद्वा सामान्यतः प्रतिपाद्यस्य मुक्तिहेतुज्ञानविषयतासन्देहः तज्ज्ञानस्य मोक्षजनकतासन्देहपर्यवसायी अतो विशिष्य तादृशविषयतानिश्चयार्थं विशिष्य तज्ज्ञानमित्यर्थः । मूलानुरोधेन दीधितौ विशिष्येत्यध्याहार्यम् अतो न शाब्दीति न्यायविरोधः । *पृथगिति* एवं च फलवच्छास्त्रोपकरणत्वेनेत्यस्य प्रयोजनवत्त्वांशे एवान्वयोप्युपपद्यते ।

तस्यां निरुक्तजनकतायाम् । सामान्यतः तद्वत्ताव्यावृत्तये उपलक्षणव्यावृत्तमिति । विशेषणत्वं तत्कालावच्छिन्नतद्वत्त्वरूपम् तस्यैवोत्तरकालीनोद्धारेच्छाप्रयोजकत्वात् । न चेति । न च संसारविशेषणवैयर्थ्यमशक्यमेव तदसत्त्वे दुःखित्वस्योपलक्षणत्वे मुक्तेषु उद्दिधीर्षाविषयत्वापत्तिः विशेषणत्वे स्वर्गिणां तदनुपपत्तिः ससारविशेषणसत्त्वे च दुःखित्वस्योपलक्षणतया स्वर्गिणामपि सङ्ग्रह इति वाच्यम्। दुःखपङ्कनिमग्नत्वं तत्प्रागभाववत्त्वम् दु.खित्वमेव वा दुःखमेकविशत्यपि तथा च तद्विशेषणमिति–शङ्कासङ्गतेः दुःखित्वं न जगत्पदार्थतावच्छेदकम् पृथग्दुःख-

त्यादिविशेषणात् इति तु बोध्यम् । क्रियेतेति । तदकरणाद्धेतोरित्यर्थः । दुःखि जगदुद्भूतं भवत्विति नेच्छा अदुःखिजगदुपगमापत्तेः किन्तु जगदुद्भूनमास्त्वित्येवेति तथा न कृतम् । धनी सुखीत्यादिवबुद्धिधीर्षाविषयत्वप्रयोजकत्वेन दुःखित्वं विवक्षति *यत इति । जगदिति* अवच्छेदकावच्छेदेनैव विधेयान्वय औत्सर्गिकः अन्यूनानतिप्रसक्तत्वानियतं च स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वम् तच्च संसारस्यैव न तु स्वर्ग्यवृत्तिदुःखित्वस्य अतो योजनयापि तथा न कृतमिति भावः । लाभायेति । तेन संसारित्वस्याचेतनशरीरसाधारण्येनोद्धारबाधस्य निरासः । यत्किञ्चिद्कात्मोद्धारेच्छया महत्तरशास्त्रप्रणयनं व्यर्थमतआह *लक्षणयापीति* अपिना शक्तिसङ्ग्रहो दृष्टान्तार्थः । जगद्वृत्तिसमूहत्वमात्रेणोद्धारेच्छाविषयत्वे प्रत्येकमुद्धारानुपपत्तिरतेस्तत्तत्संसारावच्छिन्नयावल्लाभ आवश्यकः अत एव विशिष्य सकलजीवानामान्वीक्षिकीशास्त्राध्ययनद्वारोद्देश्यतानिर्वाहोऽभिधास्यते तथा चाशेषरूपार्थत्यागोऽयुक्त इत्यत आहवेति । *तल्लाभादिति* जगत्पदार्थभिन्ने उद्धारेच्छाशून्यत्वसहितजगदुद्धारेच्छाबोधनार्थंतस्तल्लाभादित्यर्थः । एवकारस्य यावदर्थकत्वं स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एवेत्यत्र मिश्रादिभिरुपगतम् । तथा च समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकसमानाधिकरणसकलतत्तद्धर्मावच्छिन्नरूपोऽशेष एवकारार्थः । तद्धर्मश्च विशिष्य संसाररूप एव ग्राह्यः न तु तत्तद्व्यक्तित्वरूपः मुक्तानामुद्धारेच्छाविषयत्वापत्तेः । ननु व्यासज्यवृत्तिजगत्पदार्थघटकसमूहत्वावच्छिन्नभेदः प्रत्येकं जगत्यपि । नापि जगत्त्वव्यापकत्वेनोद्धारेच्छाविषयता प्रत्येतुं शक्यते तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तद्विषयत्वेनैवोपपत्तेः । वस्तुतः जगत्पदात्संसार्यात्मत्वसमानाधिकरणसकलतत्संसारवत्त्वलाभेनैवोपपत्तेः समूहनिवेशनमनुचितमेवेत्यत आह । *अथवेति* ।

अर्थविद्याध्यात्मविद्येति पाठः । शिल्पविद्याव्यावृत्तयेऽर्थपदम् । अर्थज्ञानेच्छा मोक्षोपायेच्छा । तादृशेति । शूद्राः शास्त्रार्थज्ञानवन्तो भवन्त्विति मुनीच्छायां शूद्रशरीरविशिष्टानामभानादिति भावः । इच्छाया इच्छापूर्वकत्वविशिष्टस्य न शूद्राय मतिं प्रयच्छेदिति निषेधात् । शूद्रोपलक्षितविप्रादेरध्यापनस्य प्रत्यवायहेतुतापत्त्या शूद्रपदेन शूद्रावच्छिन्न

स्यैव तत्र विचक्षणादिति भावः । दैववशेनेति । फलादिपातेच्छ-येषुप्रयोगाद्धिंसादिमरणे वाचनिकप्रायश्चित्तविधिवशात्प्रत्यवायान्तर-कल्पनेऽपीह तादृशविध्यभावान्न तत्कल्पनमिति भाव । ब्राह्म-णादीति । तत्रापि दैववशेनानधिकारिणामर्थज्ञानसम्भवादिति भावः । ब्राह्मणत्वादीति । तथा च तथाविधेच्छैव ब्राह्मणाद्यवच्छिन्ना-त्मधर्मिकेति भावः । शूद्रत्वविशिष्टशरीर परिगृह्यैतच्छास्त्रार्थज्ञानवा-न्भूयादितीच्छा तु न मुनेरस्तीति भावः । ननु शूद्राः शास्त्रार्थज्ञान-वन्तो भवन्त्वितीच्छायां शूद्रशरीरोपलक्षितात्मभाने मानाभावः ज्ञानभागित्वेनेच्छाया· शरीरावच्छिन्नज्ञानविषयकत्वनियमादित्यत आह *अन्यथेति* कीटा अर्थज्ञानवन्तो भवन्त्वितीच्छायाः सवादि-त्वानुरोधेन कीटशरीरोपलक्षितात्मविषयत्वात्तत्रैव तन्नियमभङ्गादि-त्यर्थं । टीकेति । बाधितप्रत्यवायस्वीकारोऽस्वरस ।

निश्चीयमानेति । प्राचीनमते निश्चितप्रामाण्यकस्यैव ज्ञान स्य निश्चयकार्यकारित्वादिति भावः । प्रथमसूत्रेति । पदार्थ-तत्त्वज्ञानादिति पञ्चमी साधनत्वे शास्त्राधीनेति भाव । अर्ह-तीति । तथाच प्रवृत्त्यभावात्कुत्रापि न निःश्रेयसो भवतीति भावः। ननु प्रथमसूत्रार्थज्ञानेऽप्रमात्वव्यावर्त्तकतया शास्त्रस्य प्रमा-त्वनिश्चायकत्वमत्राह *शास्त्राधीनेति* अनुमितिशाब्दबोधवाद्विशेषद-र्शनाधीनमानसेपि परतस्त्वमिति भावः । एतन्मते शास्त्रजन्यत्वं न प्रमात्वे लिङ्गम् तत्प्रत्यक्षस्यैवाभिप्रेतत्वात् शास्त्रोपादानं च तत्र निः-श्रेयसवत्त्वलाभाय । मन्वान इत्यनेनान्यदुक्तमन्यद्बुद्धमिति सूचित-म् । प्रवर्तकज्ञाने इति । तथाच स्वार्थिप्रवृत्तिजनकज्ञानधर्मिकप्रमात्व-निश्चयसम्पादकत्वम् । परम्परया स्वमुक्तिसम्पादकत्वं च तद्विषयी-भूतज्ञानजनकतावच्छेदकत्वम्। ननु परम्परापदे तादृशतात्पर्यभ्रमो दुर्घटः प्रमाणतत्त्वेत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेरतस्तत्सङ्गमयति *प्रमाणे-ति* परम्परयेति । प्रथमतो मोक्षसाधनताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः ततः शास्त्रश्रवणस्य प्रमाणतत्त्वावधारणजनकताज्ञानम् ततस्तत्र प्रवृत्ति-रित्यर्थ· । कथमिति । तथाच यदुक्त तद्बुद्धम् न त्वन्यदुक्तम् अन्य-द्बुद्धमित्याशयः । समुखत एवेति । परम्परापदेन स्वजनकज्ञानजन-कत्वरूपसम्बन्धोक्तिसम्भवात् । मूले प्रवृत्तिसामान्यान्तःपातिवि-संवादिप्रवृत्तौ व्यभिचारमुक्त्वा संवादिप्रवृत्तावन्यथासिद्धिमाह *ब·

ह्यति* साधनतासंसर्गकफलनिश्चयासत्त्वे तद्धर्मिकप्रमात्वनिश्चयेपि प्रवृत्त्यनुदयात् नान्यथासिद्धिः। अर्थसन्देहस्य प्रवर्त्तकतानिरसनाय वक्ष्यतीति । गादाधर्यां भेदकोटिकसंशयासङ्ग्रहमुक्त्वाऽत्यन्ताभावकोटिकतदसङ्ग्रहमाह एवमिति । व्याप्त्यभावाभावस्य व्याप्त्यात्मकत्वेन यत्संशयत्वेनावन्मात्राभिधाने वक्ष्यमाणसंशयासङ्ग्रहाभावात्प्रथमतो यत्संशयपदार्थं दर्शयति *यत्संशयादिपदमिति* किञ्चिद्रूपेण मेयत्वादिना । अत्रेदं सूचितम् । यत्संशयत्वव्यापकत्वमेव प्रतिबन्धकतायामुपादेयम् । न तु व्याप्तिसंशयरूपघटाभावनिश्चयमादाय घटवत्ताज्ञाने वक्ष्यमाणयत्संशयत्वावच्छिन्नत्वम् । व्याप्त्यभावाभावत्वेन व्याप्तिकोटिकव्याप्त्यभावसंशयसाधारण्यानुरोधेन व्याप्तित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयत्वस्यैव स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । व्याप्तिकोटिकसंशयत्वस्य किञ्चिद्रूपेण व्याप्तिप्रकारकनानासंशयसाधारण्येनातिप्रसक्तत्वाच्च । एवञ्च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य हेतुघटकत्वमनिराकृत्याग्रे सामान्यविवक्षणे न्यूनत्वं न शक्यम् । असङ्गतिरिति । न च व्याप्त्यभावाभावत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयासङ्ग्रहेऽपि न क्षतिः व्याप्तित्वावच्छिन्नकोटिकसंशयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशसम्भवादिति वाच्यम् । व्यतिरेकज्ञानत्वेन पर्यवसानानुपपत्तेरेव तदर्थत्वात् । एकार्थेति । अन्यथा सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तिविरोधः। चरमेति । षष्ठ्यर्थस्य प्रथमविषयितायामन्वयसम्भवेऽपि पटस्य संशय इत्यादौ पटीयविषयिताविशिष्टविषयिताश्रय इति नानुभवः किन्तु विषयिताविशिष्टपटीयविषयिताश्रय इत्येव । किञ्च ससम्बन्धिकस्थले साक्षादन्वयितावच्छेदकेऽन्वयसम्भवे तत्कोटिप्रविष्टान्वयोऽव्युत्पन्न इति संशयपदार्थतावच्छेदकचरमविषयितायामेव तत्स्वीकार उचितः। अत एव संशये पटविषयित्वं नास्तीति बाधदशायामनुभवसिद्धः पटस्य संशय इति बुध्यनुत्पादोऽपि सङ्गच्छते । निरूप्यत्वस्येति । नव्यमते पटस्य न संशय इत्यादौ पटनिरूपितत्वाभावसौलभ्यात् । संशयपदार्थान्तरमनभ्युपेत्याऽपि प्रथमसंशयपदार्थे एकार्थपरतानिर्वाहं शङ्कते न चेति । उभयसाकाङ्क्षार्थत्वकल्पनागौरवमपि द्रष्टव्यम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् तद्बीजं च तात्पर्यग्रन्थे सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तेर्निराकार्यतया नाना-

र्थपरत्वेऽपि न क्षतिरिति ।

प्रतिबध्येति संशयादिविशेषणम् । यद्रूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयः यद्रूपावच्छिन्नाभावज्ञानप्रतिबन्धकस्तद्रूपावच्छिन्ननिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककत्यर्थः । यद्वा स्वप्रतिबध्यतया स्वसमानधर्मितावच्छेदकक इत्यर्थः । स्वं साध्यघटकनिश्चय । एवं यद्रूपावच्छिन्नप्रकारितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं साध्यघटक तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुघटकता ग्राह्या । तथाच यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नाभावप्रकारकसंशयत्वादिव्यापकप्रतिबन्धकताकतत्तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यामिति व्याप्तौ न दृष्टान्तस्वरूपासिद्धी । संशयादीति । संशयदल एव निश्चयदल एव वा इदं विवक्षणीयम् एकतद्दलस्य त्याज्यत्वात् । एतदर्थमेवादिपदम् तेनैकत्र तद्विवक्षणे व्यभिचाराभावादपरत्र तद्विवक्षणं कथमिति न शङ्क्यम् । वस्तुतस्तु घटादिपदेन विषयविशेष उपादेयः तथा च यादृशविषयविशेषाभावनिश्चयत्वनियतः व्याप्त्यभावसंशय एव तन्नियतः व्याप्त्यभावनिश्चय एव वेत्यत्र तात्पर्यम् । व्याप्त्यभावसंशयनिश्चयोभयस्य च तन्नियतत्वे मानाभाव इत्याशयः । तद्घटकेति । यद्रूपावच्छिन्नकोटिकत्वं संशयत्वघटकमितरपदं निश्चयपरम् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वं निश्चयत्वघटकमितरपदं संशयपरमिति क्रमेण बोध्यम् । तृतीयार्थ इति । तथा चानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकयद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां निवेश्यमित्यर्थः । अप्रामाण्यसंशयास्कान्दितव्याप्त्यभावसंशयादेः प्रतिबन्धकत्वेपि न क्षतिः प्रतिबन्धकतायामप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकताया अव्याघातात् । तदर्थेति । समुदायपर्याप्तेः समुदायिनि वृत्तेर्ग्राह्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ संशयान्यत्वस्याधिक्येपि ग्राह्यव्यतिरेकज्ञानत्वे तत्पर्याप्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा प्रत्येकवृत्तेः समुदायावृत्तित्वापत्तेरिति व्यतिरेकज्ञानत्वत्वावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धो वाच्यः । तत्राप्यवच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तदा अनवस्था अनतिरिक्तवृत्तित्व चेत्तदा गौरवात् किं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । यदि च प्रतिबन्धकतायां तादृशधर्मघटकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वं यद्व्यतिरेका-

वगाहित्वानिष्ठावच्छेदकत्वान्यज्ञानत्वनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वमिति यावत्, यद्वा तादृशधर्मघटकातिरिक्तावृत्त्यवच्छेदकताकत्वं यद्व्यतिरेकावगाहित्वातिरिक्तो यो ज्ञानत्वातिरिक्तः तदवृत्त्यवच्छेदकतानिरूपकत्वम् इति यावत्, निवेश्यते तदापि यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकताया स्वरूपसम्बन्धरूपयद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वात् । न चैवं स्वरूपसम्बन्धरूपानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वद्वयप्रवेशमपेक्ष्य पर्याप्तिकल्प एव लाघवमिति वाच्यम् पर्याप्तिपर्यालोचनेनार्थानिवेशे व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य व्याप्त्यभावज्ञानत्वात्तत्र व्याप्तिनिश्चयस्याहेतुत्वात् । अस्माकन्त्वप्रामाण्यसंशयास्कन्दितव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानतत्संशययोरप्रतिबन्धकतयाऽदोषात् । यत्तु व्यापकत्वनिवेशकल्पे उक्तदोषवारणाय यद्व्यतिरेकज्ञानत्वं यत्प्रतिबन्धकत्वाव्यापकं तदन्यत्वं प्रतिबन्धकताविशेषणमिति तन्न महागौरवात् । केचित्तु अनिश्चिताप्रामाण्यकयद्धर्मधर्मितावच्छेदककयद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकताकं यत्तद्धर्मधर्मितावच्छेदककतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञाननिष्ठतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताकमिति व्याप्तिः । अत्र च तद्धर्मधर्मितावच्छेदककतद्धर्मावच्छिन्ननिश्चयत्वोक्तौ तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञाननिष्ठत्वानुपादाने धूमत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे वक्ष्यमाणरीत्या धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिनिश्चयत्वेनाहेतुत्वात् व्यभिचार इति तदुपादानम् । एवञ्च तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वोपादानं जनकतायां तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वासिद्धिशङ्कावारणायैव न तु व्याप्तिशरीरप्रविष्टम् । ननु हेतौ पर्याप्तिनिवेशनमनर्थकम् ग्राह्यविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अप्रामाण्यज्ञानाभावस्यैव निवेशात् । इह तु अप्रामाण्यनिश्चयाभावस्येत्यत एव तद्बुद्धिवारणसम्भवादिति चेन्न अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनां तद्व्यक्तित्वेनैव सर्वत्रोत्तेजकतया अप्रामाण्यनिश्चयव्यक्त्यभावानामपि ग्राह्यविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिनिवेशेन पर्याप्तिनिवेशं विना व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । अथैवमपि वास्तवयद्धर्मावच्छिन्नाभावज्ञानत्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं

भ्रमानुरोधात् । न च यद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्यतिरेकत्वाव-च्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वघटितं तथेति वाच्यम् । व्याप्तिघटकपदा-र्थतावच्छेदकरूपेण भ्रमसम्भवात् यद्धर्मपदेन व्याप्तित्वादेरुपादाना-सम्भवादिति चेन्न यादृशरूपाविशिष्टविषयतानिरूपितयत्सम्बन्धा-वच्छिन्नप्रतियोगित्वविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयताशा-लिज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकताक यत्तत्तादृशरूपविशि-ष्टतत्संसर्गावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यामिति व्या-प्तिनिष्कर्षात् । तादृश च रूप भ्रमप्रमासाधारणव्याप्त्यादिवि-षयतात्वम् । एवमप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टतादृशनिश्चयत्वेन का-रणत्वान्निश्चयत्वेऽवच्छेदकतापर्याप्तिर्न प्रवश्या । अथानुमितौ व्याप्त्यभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वपक्षे व्याप्तिज्ञानत्वेनैव हे-तुत्वमुचितम् व्याप्तिसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वेनैव तत्कालेऽनुमिति-वारणसम्भवादिति चेन्न धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयेपि रूपान्तरपुरस्कारेण व्याप्तिनिर्णयादनुमित्युत्पत्त्या धूमत्वावच्छिन्न-लिङ्गकवह्न्यनुमितौ धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्त्यभावज्ञानत्वे-न प्रतिबन्धकत्वेन धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयसत्त्वे धूम त्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमित्यनुत्पादेऽपि धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिसा-मान्यवारणाय धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिसामान्य प्रति धूमलिङ्गकवह्नि-व्याप्तिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वादित्याहु' । पराभवितुमिति । तथा च नै-यायिकपराभवमुद्दिश्यैव तटस्थ प्रति प्रामाण्यनिश्चयोपयोगिता-व्यवस्थापनप्रकारानुवाद दूषणविनिवेशायेति भावः । घटादीति । तथाच यद्भावत्वप्रकारकतानैयत्यविशेषण व्यर्थमिति भावः । ननु ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामते तद्विशेषणमावश्यकमित्यत आह *यन्मतमिति* तथाच यत्संशयपदोपदानेपि संशयादौ नैयत्यान्त-विशेषणदानेपि च घटज्ञाने व्यभिचारो दुर्वार इति भावः ।

न त्विति । ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकतामते एव व्यभिचारज्ञानस्य स्वतन्त्रप्रतिबन्धकता सम्भवतीति घटादिव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये घटादिनिश्चयजन्ये घटादिविशिष्टज्ञाने यत्संशयपदेन व्यभिचारवार-णम् व्यभिचारसंशयप्रतिबध्ये व्यभिचारानिश्चयाजन्ये व्याप्तिनि-श्चये यद्व्यतिरेकनिश्चयपदेन व्यभिचारवारणम् अव्यभिचारसं-शयप्रतिबध्ये व्यभिचारनिश्चयप्रतिबध्ये चाव्यभिचारानिश्चयाजन्ये

व्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणाय यदभावत्वप्रकारतानियतत्वविशेषणावश्यकत्वं चेति भावः । यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकत्वनिवेशसम्भवेपि यथाश्रुतमूलानुरोधेन प्रतिबन्धकताविशेषणतया निश्चयत्वोपादानम् अन्यथा संशयपदवैयर्थ्यं स्यात् । अखण्डाभावतया च न वैयर्थ्यम् यदभावत्वप्रकारतानियतो यदभावावगाहिताप्रयुक्तयत्प्रतिबन्धकताशालियद्व्यतिरेकनिश्चयः यदभावावगाहिताप्रयुक्तयत्प्रतिबन्धकताश्रययत्संशयश्च यदभावत्वप्रकारतानियतः तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्येकहेतौ यदभावत्वप्रकारतानियतत्वस्य द्वेधा निवेशं परित्यजति *स्वेति* तथाच स्वप्रतिबन्धकयत्संशयत्वव्यापकयदभावप्रकारताकत्वे सति यद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वमेको हेतुः तेन यदभावत्वप्रकारक एव यत्संशयः यद्व्यतिरेकनिश्चयश्च यत्र प्रतिबन्धकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्यत्र न साध्यसाधनविरोधः । न च यत्संशयप्रतिबध्यतामात्रनिवेशे संशयत्वानुपादाने सिद्धिविषया यज्ज्ञानप्रतिबध्यायां तन्निश्चयाजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणाय संशयत्वनिवेशोऽर्थक इवेति नत्विदानीमनुमितिशाब्दबोधादिप्रतिबन्धके समानाकारकासिद्धिशाब्दबोधादौ स्वप्रतिबन्धकयज्ज्ञानत्वव्यापकयदभावत्वप्रकारताकत्वविरहादेवादोषादिति वाच्यम् यादृशविषयविशेषे अनादौ संसारे न कस्यापि सिषाधयिषाद्वयमध्यवर्तिसिद्धिभिन्नसिद्धिर्जाता तत्र बाधमात्रमादाय व्यभिचारवारणार्थं संशयत्वोपादानात् । किञ्च यत्र विषयविशेषे पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव समूहालम्बनात्मकसिद्धिबाधानियमः तत्र सामानाधिकरण्येनानुमितौ तादृशबाधत्वेनाविरोधित्वेपि तादृशसिद्धेर्विरोधितयोक्तरीत्या व्यभिचारवारणाय तदुपादानम् । किञ्च व्याप्तिप्रमात्वयोः संशये यदभावत्वप्रकारकतानियमेपि तन्निश्चयस्यातथात्वात् साधनाप्रसिद्धिरित्यतस्तदुपादानम् । नच व्याप्त्यादिनिश्चयस्यानुमित्यादिप्रतिबन्धकत्वाभावान्न स्वप्रतिबन्धकयज्ज्ञानत्वव्यापकत्वाभावस्तत्रेति वाच्यम् । साध्याभावविशिष्टपक्षादिविषयकतत्समूहालम्बनस्य तथात्वात् । व्याप्त्यभावप्रकारकसंशयस्येव व्याप्यान्योन्याभावप्रकारकसंशयस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तत्र व्याप्त्यभावत्वप्रकारकत्वाभावात् दृष्टान्तासिद्धिस्तु न शङ्क्या व्याप्यान्योन्याभावप्रकारकव्याप्तिप्रकार-

कसंशयानुपगमात् उपगमे वा मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-पन्नाभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वस्य निवेशनीयत्वात्। एवं च व्याप्यभेदव्याप्त्यभावयोरेकत्वात्तत्र व्याप्त्यभावत्वं भासत इत्यनुपादेयम्। स्वप्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयत्वव्यापकव्यभिचाराभावत्वप्रकारताकेऽव्यभिचारनिश्चयेऽव्यभिचारनिश्चयाजन्ये व्यभिचारवारणाय यद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वोपादानम्। अथैवमपि स्वविरोधिविषयकसमूहालम्बनात्मकघटवत्तासंशयत्वव्यापकघटाभावत्वप्रकारताके तादृशसमूहालम्बनात्मकघटव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये घटवत्तानिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारः वक्ष्यमाणरीत्या स्वप्रतिबन्धकयद्रूपावच्छिन्नविषयकसंशयत्वव्याकयद्रूपावच्छिन्नाभावत्वप्रकारताकत्वे सति यद्रूपावच्छिन्नाभावनिश्चयप्रतिबध्यतापर्यन्तोपादानेपि दुर्वारः यद्रूपपदेन घटत्वस्यैवोपादानादिति। अत्रेदं समाधानमवधातव्यम्। व्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकत्वं विवक्षितम्। अथ धूमालोकादिधर्मिकव्याप्त्यभावनिश्चयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदान्न कस्यामपि प्रतिबन्धकतायां यद्रूपावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वव्यापकतेति दृष्टान्तासिद्धिरिति चेन्न यद्रूपावच्छिन्नज्ञानधर्मितावच्छेदककत्वेन निश्चयस्य विशेषणीयत्वात्। यद्रूपावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वपर्याप्त्यधिकरणसंसर्गावच्छिन्नत्वेन व्यतिरेकिता विशेषणीया। न च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकत्वमेवास्तु किं व्यापकत्वोपादानेनेति वाच्यम् अनुमितिं प्रति व्याप्त्यभावनिश्चयत्वेन प्रवृत्तिं प्रति प्रमात्वाभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे व्याप्त्यभावसंशयादावतिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पनप्रसङ्गभयेन व्याप्त्यभावादिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनात्। यत्तु स्वप्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयत्वव्यापकव्यभिचाराभावत्वप्रकारताके सिद्धिविधया व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताके च व्यभिचारनिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारप्रसङ्गात् न स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेश इति। तदशुद्धमेव व्यापकत्वोपादानेपि तद्दोषवारणासम्भवात्। वस्तुतस्तु अव्यभिचारविषयकप्रत्यक्षनिर्णयं प्रत्येव व्यभिचारसंशय प्रतिबन्धकः तत्र च न व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चय प्रतिबन्धक इति न किञ्चिदेतत्। अथ स्वप्र-

तिबन्धकयत्संशयत्वस्य यदभाववत्त्वप्रकारकत्वव्याप्यताविवक्षणे अनुमितिप्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके प्रमेयमेयत्वघटत्वादिना व्याप्तेः संशये व्याप्त्यभाववत्त्वप्रकारकत्वाभावाद्दृष्टान्तासिद्धिः। न च तस्य व्याप्त्यभावावगाहित्वं नास्तीति वाच्यम् घटाद्यभावत्वेन व्याप्त्यभावभानसम्भवात् । न च यदभावत्वेनावगाहित्वं विवक्ष्यताम् । तथासति अव्यभिचारसंशयव्यभिचारानिश्चयोभयप्रतिबध्येऽव्यभिचारानिश्चयाजन्ये व्यभिचारानुद्धारप्रसङ्गात् । व्यभिचारत्वावच्छिन्नसंशयस्य अव्यभिचाराभावत्वाभावावगाहित्वात् अव्यभिचाराभावत्वावच्छिन्नसंशय एव तादृशाभावत्वप्रकारतासत्त्वात् । न च प्रतिबन्धकतायां यदभावावगाहिताप्रयुक्तत्व निवेशनीयमिति वाच्यम् तथासति संशये यदभावत्वप्रकारकतानिवेशकल्पे प्रतिबन्धकतायां यदभावागाहिताप्रयुक्तत्वं न निवेश्यत इति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गादिति चेत् यत्संशयपदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकसंशयोपादानात्। एवञ्च समानधर्मिकयद्रूपावच्छिन्नाभावावगाहिज्ञानत्वरूपसंशयत्वनिवेशेन व्याप्तिप्रकारकव्याप्यभेदसंशयवारणं सम्भवतीत्यपरमनुकूलम् । अथैवमपि व्याप्तित्वावच्छिन्नविषयताके घटत्वादिना व्याप्तिसंशयेऽनुमितिप्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके व्याप्त्यभाववत्त्वप्रकारकत्वाभावाद्दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति चेन्न मुख्यविशेष्यांशे प्रकारतापन्नाभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन व्याप्तित्वावच्छिन्नाप्रकारकतया यत्संशयपदेन दुर्घटत्वात् । अथ पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यनुमितौ वह्नितदभावविषयकसमुच्चयरूपप्रतिबन्धके वह्नित्वावच्छिन्नाभावत्वप्रकारताकत्वात् वह्न्यभावनिश्चयसामान्यप्रतिबन्धकताकत्वाच्च वह्निनिश्चयाजन्यायां व्यभिचारो दुर्वार इति मुख्यविशेष्ये प्रकारीभूताभावांशे तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतायाः स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकताविशिष्टत्वेन निवेशनीयत्वात्। अयञ्च दीधितिटिप्पण्यामभिप्रायवर्णनप्रकारः । मिश्रटिप्पण्यां तु स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितयत्संशयत्वस्य व्याप्यता विवक्षणीया नातो घटत्वादिना व्याप्तिसंशये प्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके व्याप्त्यभाववत्त्वप्रकारकत्वाभावेपि दृष्टान्तासिद्धिः। नापि व्यतिरेकनिश्चयपदोपादानव्यावृत्त्यसङ्गतिर्यदभा-

भावगाहितात्रयुक्तत्वानिवेशादित्युक्तम्। अत्र कल्पे यद्व्यतिरेकानिश्चय-प्रतिबध्यत्वमात्रमेव सम्यगिति बोध्यम्। एवं स्वप्रतिबन्धकयद्व्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकयदभावत्वप्रकारताकत्वे सति यत्संशयप्रतिबध्यत्व द्वितीयहेतुः। अत्र च स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकभ्रमत्वाघटकाविषयिताशालियद्व्यतिरेकनिश्चयत्वस्य व्याप्यता विवक्षणीया नातः पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्त्यभावावगाहिन्यनुमितिप्रतिबन्धकनिश्चये व्याप्त्यभावत्वाप्रकारकत्वेपि दृष्टान्तासिद्धिः। निश्चये प्रमात्वं निवेश्यमिति तु केचित्। अनियमादिति। व्याप्तिग्रहे व्याप्त्यभावत्वव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकौ संशयनिश्चयरूपौ द्विविधावपि ग्रहौ प्रतिबन्धकौ। इदानीमुक्तव्याप्तौ हेतुभेदेन यदभावावगाहिताप्रयुक्तत्वरूपविशेषणप्रवेशाप्रवेशौ सिद्धान्तयिष्यन्सामान्यतस्तत्प्रवेशमादर्श्यासङ्गतिं शङ्कते यद्यपीति। प्रमेयत्वादिनेति। यद्यपि प्रमेयवान् धूमः पक्षावृत्तिरिति ज्ञान न निरुक्तव्याप्त्यभावसंशयलक्षणाक्रान्तम् तथापि व्याप्तित्वावच्छिन्नाप्रकारकत्वगर्भव्याप्त्यभावप्रकारकत्वरूपयथाश्रुतनिश्चयत्वाक्रान्तं भवत्येव। संशयादाविति। अथ स्वप्रतिबन्धकयत्संशयत्वे यदभावत्वप्रकारताव्याप्यत्वघटितहेतौ नेदृशी शङ्कृति संशयपदोपादानमनर्थकमिति चेत् प्रमेयत्वादिना व्याप्तेः संशये पक्षधर्मताविरहनिश्चयात्मके व्याप्त्यभावत्वप्रकारकत्वाभावात् दृष्टान्तासिद्धेर्दुर्वारतया स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकयदभावविषयिताघटितयत्संशयत्वोपादानमित्याशयः। एवञ्चेहापि विपर्ययोपादानव्यावृत्यसङ्गतिशङ्कानिर्वाहः। व्यभिचाराभावेति। अव्यभिचाराभावावगाहिताप्रयुक्तो व्यभिचारावगाहिताप्रयुक्तो वेत्यन्यदेतत्। तथापीति। तथाच यत्संशय यदभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालियदभावत्वप्रकारक एव यद्व्यतिरेकनिश्चयश्च यत्र प्रतिबन्धकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरिति व्याप्तिः पर्यवसिता। साध्यसाधनविरोधपरिहारो दर्शित। एवमत्र स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकघटाभावावगाहित्वघटितघटतद्घटव्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकघटाभावत्वप्रकारताके घटवत्तानिश्चयाजन्ये सिद्धिविधया घटवत्ताज्ञानप्रतिबध्ये आनुमानिकघटवत्ताज्ञाने व्यभिचार इत्यतः संशयत्वघटितयत्संशयप्रतिबध्यत्वनिवेशः। एवं स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकघटाभावावगाहित्वघटितघटव्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकघटाभा-

वत्वप्रकारताके घटवत्तानिश्चयाजन्ये पटाभावनिश्चयात्मकघटवत्तासंशयप्रतिबध्ये घटपटोभयसमूहालम्बने व्यभिचारवारणाय यत्संशयत्वव्यापकप्रतिबध्यता निवेश्या । नन्वित्यादि । अथ स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकयदभावविषयिताघटितयद्व्यतिरेकनिश्चयत्वस्यैव स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकयदभावविषयिताघटितयत्संशयत्वस्यैव व्याप्यतया विवक्षणमावश्यकम् उक्तयुक्तेः । तथा चाव्यभिचारविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया व्यभिचारसंशयवारणाद्विपर्ययोपादानव्यावृत्तिर्न शक्यते सङ्गमयितुम् । न च संशयत्वघटकविषयितायां यदभावीयत्वानिवेशात् स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकव्यभिचारविषयितामादाय व्यभिचारसंशयोपग्रहसम्भवात्तद्व्यावृत्तिः सङ्गच्छत एवेति वाच्यम् निश्चयत्वघटकविषयितायां निष्प्रयोजनकतया यदभावीयत्वानिवेशे यादृशविशेषणं निश्चयत्वे प्रविष्टं तादृशविशेषणस्यैव संशयत्वे प्रवेशापत्त्या नन्वित्यादिग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात् । न च स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वं न निश्चयत्वे प्रवेश्यते किन्तु निश्चये यदभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालित्वं तत्तु न संशयो तत्र संशयत्वे स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वस्यैवोक्तत्वादिति वाच्यम् यद्यप्युक्तज्ञानस्य पक्षधर्मत्वाभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालितया दृष्टान्तासिद्धिप्रसङ्ग इति निश्चयविशेषणे यत्पदमुक्तम् तथापि पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्त्यभावावगाहिनिश्चयमादायासिद्धिवारणाय "स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकयदभावविषयिताशालित्वमभ्युपेत्य निश्चयत्वे भ्रमान्यवृत्तित्वेनाघटिततादृशयदभावविषयिताघटितत्वस्यावश्यकतया तत्र यदभावानिवेशात् । न च लाघवेन "यदभावविषयितात्वावच्छिन्नप्रयोजकताकप्रतिबन्धकताशालित्वमस्त्विति वाच्यम् संशये तद्विशेषणप्रवेशपक्षे यद्विशेषणान्तरं तत्रैव विषयितायां लाघवेन यदभावीयत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ विपर्ययदलवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादिति चेत्सत्यम् व्यभिचारावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकतावति व्यभिचारसंशय इत्यनेन प्रतिबन्धकतायां संशयत्वघटकविषयिताप्रयुक्तत्वरूपस्य विषयितायां यदभावीयत्वघटितस्य मिश्रटिप्पण्युक्तप्रकारस्य व्यञ्जनेपि यद्रूपावच्छिन्नविषयिताकसंशयोपादाने तत्प्रकारानावश्यकतायाः सम्भवात् तथासत्येव ननु संशये तद्विशेषणप्रवेशपक्षे इति

लिखनस्वारस्यात् । वस्तुतस्तु मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-पन्नाभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारताकत्वनिवेशेऽपि स-कलव्याप्तिप्रकारकव्याप्यभेदसंशयवारणं नास्ति प्रतियोगितया व्याप्तित्वेन व्याप्तिविषयकतत्संशयावारणादित्यतो यद्रूपावच्छिन्न-प्रकारताकत्वादिकमावश्यकम् । तथाच मिश्रटिप्पण्युक्तविशे-षणं व्यर्थमेवेत्यन्यैरपरिशीलितः पन्थाः । इदं पुनरिहावधेयम् । संशये तद्विशेषणप्रवेशकल्पे प्रतिबन्धकतायां यदभावावगा-हिताप्रयुक्तत्वनिवेशेऽपि विपर्ययोपादानं सार्थकीकर्तुं शक्यत एव । तथाहि व्यभिचाराभावकालीनत्वविशिष्टधूमधर्मिकव्यभिचा-रसंशयप्रतिबन्धकताकेऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणाय वि-पर्ययपदोपादानम् । अन्यथा स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकधर्मितावच्छेद-कताकव्यभिचाराभावविषयिताघटिततया व्यभिचारावारणात् । नचैवं प्रमेयत्वादिना व्याप्त्यभावधर्मितावच्छेदकपक्षधर्मताविरहनि-श्चयात्मकधूमज्ञानप्रतिबध्यतया दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति धर्मिताव-च्छेदकताव्यावृत्तावगाहिताप्रयुक्तत्वमावश्यकम् । तथा च नोक्तरीत्या तत्सार्थक्यसम्भव इति वाच्यम् अनुमितिसामान्यस्य दृष्टान्त-त्वासम्भवेऽपि शुद्धधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितेर्दृष्टान्तत्वसम्भवात् धर्मितावच्छेदकतान्यत्वरूपविशेषणस्यानावश्यकतया तत्प्रयोजनस-ङ्गतेः । वस्तुतस्तु व्यभिचाराभावाभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः प्र-तिबन्धकताप्रयोजकत्वे तदन्तर्गतव्यभिचाराभावविषयिताया अपि तथात्वात्तादृशसंशयप्रतिबध्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणा-र्थमेव विपर्ययपदोपादानमिति । व्याप्त्यादिसंशये प्रागुक्तल-क्षणाक्रान्ते दृष्टान्तासिध्यादीति व्यभिचारो न व्याप्त्यभावः अपि तु अव्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरभावाद्भिन्न एवेति व्याप्तिसंशयादेर्यदभावत्वप्रकारकत्वनैयत्यम् व्यभिचारी न वेति तु संशयो नानुमितिप्रतिबन्धकः किन्तु व्याप्तिग्रह एवे-ति । एतेनाव्यभिचारो व्याप्तिस्तत्प्रकारकोक्तसंशयस्य व्याप्त्य-भावत्वाप्रकारकतया दृष्टान्तासिद्धिरित्यपास्तम् । वस्तुतस्तु व्य-भिचारावगाहिताप्रयुक्तानुमितिप्रतिबन्धकतावतीत्यभिधानात्सोऽप्य-नुमितिप्रतिबन्धकः । अनुमितौ व्याप्तिरिवेतिदृष्टान्ते व्याप्ति-पदं दर्शितव्याप्तिपरम् । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपर-

मिति केचित् । यदि च तदनुमितिपदमव्यभिचारप्रत्यक्षनिश्चयपरम् अव्यभिचारानुमितौ तत्संशयस्याविरोधित्वादित्युच्यते तदा व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधितामतेऽपि अविरोधात्किमिति तत्र विद्वेष इति । तथा च सति संशये तद्विशेषणप्रवेशपक्ष प्रतिबन्धकतायां तत्प्रयुक्तत्वादिनिवेशे एवकारेण यदभावावगाहितेत्यादिविशेषणव्युदासः । यदभावत्वप्रकारकतानियतो यदभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशाली यद्व्यतिरेकनिश्चयो यत्संशयश्च यदभावत्वप्रकारकतानियतो यत्र प्रतिबन्धकस्तान्निश्चयस्तद्धेतुरित्यत्र साध्यसाधनविरोध इत्यत आह यदभावत्वेतीत्येके यथाश्रुतानुरोधिनः । उक्तरीत्या तत्परिहारेपि वैकल्पिकविशेषणप्रवेशानिबन्धनो हेतुभेदो दुर्वार इत्यत आह यदभावत्वेतीत्यन्ये तादृशाः । स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वेन घटितेऽघटिते वा स्वप्रतिबन्धकयत्संशयत्वव्यापकयदभावत्वप्रकारकताकत्वघटितहेतौ घटपटोभयवत्तासमूहालम्बने व्यभिचारः पटाभाववान् घटवान्न वेति स्वप्रतिबन्धकघटाभावत्वप्रकारकत्वनियतघटसंशयप्रतिबध्यत्वात् घटाभाववत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकत्वाच्च । न च स्वप्रतिबन्धकताव्याप्ययत्संशयत्वोपादानान्न दोषः समूहालम्बनानात्मकघटसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । तथा सत्यव्यभिचारसंशयतद्व्यतिरेकज्ञानप्रतिबध्ये तन्निश्चयाजन्ये व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारो न सम्भवति व्यभिचाराव्यभिचाराभावकोटिकाव्यभिचारसंशययोर्व्यभिचारावगाहित्वेन प्रतिबन्धकतया मुख्यविशेष्यांशे प्रकारीभूताभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन यः प्रकारस्तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः संशयत्वव्यापकताविवक्षणेनैव निर्वाहादिति यदभावत्वप्रकारकतानैयत्यवैयर्थ्यम् । द्वितीयहेतौ व्यभिचारविषयकसंशयसामान्यप्रतिबध्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचाराभावत्वप्रकारतानियतव्यभिचाराभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालियद्व्यतिरेकनिश्चयो अव्यभिचाराभावनिश्चयः तमादाय व्यभिचारः व्यभिचारप्रकारतावच्छेदकत्वात् । न च यज्ज्ञानसमानधर्मितावच्छेदकत्वप्रयोजकीभूतावगाहिताविशेषणम् अभावधर्मिकव्यभिचारसंशयप्रतिबध्ये तद्धर्मिकाव्यभिचारनिश्चये तद्दोषसत्त्वात् । न च प्रतियोगितासम्बन्धानव-

च्छिन्नत्वं तद्विशेषणम् तथापि यदभावत्वप्रकारकनाऽव्याप्यवद्व्यतिरेकावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकत्वमेवोचित न तु निश्चयत्वमपीत्यत आह यदभावत्वेति तु मादृशाः। यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वरूपहेतौ व्यभिचारवारणाय पृथग्विशेषणप्रकारोऽयमिति तु केचित्। घटव्यतिरेकनिश्चयसामान्यप्रतिबध्ये घटवत्ताज्ञानाजन्ये घटवत्ताज्ञाने व्यभिचारवारणाय यत्संशयपदोपादानम्। तत्रापि घटपटोभयवत्ताज्ञाने घटवान्न वा पटाभाववांश्चेत्यादिघटसंशयरूपपटाभावनिश्चयप्रतिबध्ये घटव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये व्यभिचारवारणाय सामान्यपदम् व्यभिचारसंशयसामान्यप्रतिबध्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणाय यद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वमुपात्तम् तत्रापि व्यभिचारसंशयसामान्यप्रतिबध्येऽव्यभिचारनिश्चयरूपघटवत्ताज्ञानव्यक्तौ अव्यभिचाराविषयकघटाभावप्रकारकनिश्चयप्रतिबध्ये व्यभिचारवारणाय सामान्यपदम्। सत्यन्तोपादानप्रयोजनमाह अव्यभिचारेति। प्रमेयवान् धूमः पक्षावृत्तिरिति ज्ञानमादाय दोषवारणाय यदभावावगाहिताप्रयुक्तत्वमुक्तम्। तच्च स्वप्रयोजकभ्रमत्वाघटकयदभावविषयिताकत्वम् तेन पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्त्यभावावगाहिज्ञानमादाय न दोषः। अथ घटत्वेन व्याप्तेः संशये घटत्वेन व्याप्त्यभावनिश्चये च प्रतिबन्धकताविरहात् दृष्टान्तासिद्धिरिति चेन्न यद्विषयताघटितयोः संशयत्वनिश्चयत्वयोः प्रवेशात् अभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताया इव ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां विषयतया अवच्छेदकताया अप्यनङ्गीकारादाह स्वेति। तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नघटाभावादिविषयितासामान्यस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्संशयविपर्यययोरुपादानम् अव्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचाराभावविषयताया यदभावविषयतासामान्यान्तर्गताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् दृष्टान्तासिद्धिरतोऽनवच्छिन्नान्तम्। यदभावनिवेशे यदभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचारविषयतासामान्यस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेपि न दृष्टान्तासिद्धिः। वस्तुतस्तु पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्त्यभावविषयतायाः सामान्यान्तर्गतायाः स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धिवारणाय भ्रमत्वाघटकत्वेन यदभावविषयतोपादेया। एवञ्च व्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरुक्तव्याप्त्यभावविषयताया भ्रमत्वघटकतया तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाविष-

यतामादायैव दोषवारणात्सङ्गतिरिति । प्रमेयत्वादिनाऽव्यभिचाराभावरूपव्यभिचारविषयतायाः व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वाद्यभिचारवारणाय सामान्यपदम् । व्यभिचारत्वावच्छिन्नव्यभिचाररूपाव्यभिचारविषयतायाः व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्तद्व्युदास इति ।

अत्रेदमाशङ्क्यते । एवं सति यत्संशयप्रतिबध्यत्वं व्यर्थं स्यात् घटाभावनिश्चयप्रतिबध्ये घटवत्ताज्ञाने घटाभाववत्तानिश्चयस्य अभावो घटीयो भूतलमभाववच्चेत्यादिज्ञानसाधारण्येनैव प्रतिबन्धकतया घटाभावत्वानवच्छिन्नघटाभावविषयितायाः स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनैव व्यभिचारवारणसम्भवात् । प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वं प्रवेश्य तदुपादानसार्थक्यस्य प्रक्षालनाद्धीतिन्यायग्रस्तत्वात् । किञ्च घटवत्ताज्ञाने घटवदवृत्तिमानिति घटवदवृत्तित्वेन घटाभाववत्ताग्रहस्यापि विरोधितया यदभावत्वानवच्छिन्नयदभावविषयतायाः सामान्यान्तर्गतायाः स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचार एव न प्रसज्यते । यदि च पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्त्यभावावगाहिज्ञानवारणाय प्रतिबन्धकतायां तदवच्छेदकविषयितायां वा भ्रमावृत्तित्वं प्रवेश्यते तथाच घटवत्ताप्रमायां व्यभिचारः तत्र घटवदवृत्तिमानिति ज्ञानस्य भ्रमतया तादृशघटाभावविषयताया भ्रमावृत्तिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन सत्यन्तार्थसत्वात् तादृशप्रतिबन्धकतायाः कामिनीजिज्ञासादौ प्रसिद्धेरिति संशयपदमित्युच्यते तदा प्रमात्मकाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारो दुर्वार एव अव्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नाव्यभिचारविषयतासामान्यस्य भ्रममात्रवृत्तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । एवं भ्रमान्यवृत्तित्वरूपतद्विशेषणेऽपि । न च यदभावविषयिताशब्देन यन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविषयिता विवक्षिता घटवदवृत्तित्वं च न घटप्रतियोगितावच्छेदकमिति संशयपदोपादानमिति वाच्यम् । व्याप्त्यभावत्वानवच्छिन्नतादृशविषयत्वाप्रसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धेः । नचाधेयत्वाभावत्वस्याव्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नविषयतामादाय न दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् तथासति घटवदवृत्तिद्रव्याभाववानिति ज्ञाने घटनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्याभा-

वत्त्वावच्छिन्नघटाभावत्वानवच्छिन्नविषयतायाः सामान्यान्तर्गताया घटवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन सशयपदवैयर्थ्यात् । विषयतायां तद्वद्वृत्तित्वानवच्छिन्नत्वं प्रवेश्य तत्सार्थक्यस्य प्रक्षालनाद्धीतिन्यायग्रस्तत्वात् । न च व्याप्तिमद्वृत्तिमानिति ज्ञानीयव्याप्त्यभावत्वानवच्छिन्नव्याप्तिमद्वृत्तित्वावच्छिन्नव्याप्त्यभावविषयतायाः सामान्यान्तर्गतायाः प्रतियोगितावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धिवारणाय तद्वद्वृत्तित्वानवच्छिन्नविषयता निवेश्येति न प्रक्षालनाद्धीतिन्यायापात इति वाच्यम् व्याप्तिमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । तदभ्युपगमे तु तद्वद्वृत्तित्वानवच्छिन्नत्वोक्तावपि साध्यसामानाधिकरण्यवदवृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यापि तथात्वापत्त्या तद्विषयताया व्याप्त्यभावत्वव्याप्तिमद्वृत्तित्वावच्छिन्नायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन दृष्टान्तासिद्धितादवस्थ्यात् वस्तुवस्तु व्याप्त्यंशे तद्घटकपदार्थांशे वा भ्रमात्मकस्य व्याप्त्यभाववत्ताज्ञानस्य व्याप्त्यभावत्वानवच्छिन्नस्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकतया दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति ।

अत्रेदं समाधानमाकलयामः । स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकयद्भिन्ननिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नयदभावत्वानवच्छिन्नयदभावविषयतासामान्यकत्वं सत्यन्तार्थः । तद्व्यक्त्यभाववानिति ज्ञानीयघटाभावविषयितायां यदभावत्वानवच्छिन्नघटान्यनिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नत्वप्रसिद्धेः संशयपदमर्थवत् दृष्टान्तासिद्ध्यादिपरिहारश्चानया दिशोह्य इति । यदभावत्वानवच्छिन्नत्वं च यदभावत्वविषयतानिरूपितत्वम् भ्रमप्रमासाधारणयदभावत्वविषयतात्वेन वास्तवयदभावत्वविषयताया निरूपकतया न दोष इति । तद्व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति । स्वतःसिद्धतद्व्यतिरेकज्ञानाभावस्थले प्रवृत्तिसत्त्वादिति भावः । अर्थः फलसाधनता । तदसत्त्वेनेति । प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयसम्पादकत्वेनार्थनिश्चयविरहप्रयोजकत्वादिति भावः । प्रामाण्यसंशयसामग्र्या अर्थनिश्चयविरोधित्वेऽप्याह तद्द्वितीयक्षणेवेति । अगृहीतेति । अर्थनिश्चये प्रमात्वसन्देहोत्तरं प्रामाण्यनिश्चये तु मतद्वयेऽपि तन्नाशादेव प्रवृत्तिः व्यभिचारसंशयोत्तरव्याप्तिनिश्चयेऽनुमितिलिखनन्त्वनुभवानुरोधात् । तत्र व्याप्तिसंशयभेदोऽत्राप्रामाण्यज्ञानात्यन्ताभाव इतिविशेषाच्च । व्या-

प्तिसंशयभेदस्येति सम्प्रदायमतेन तेनान्यमते व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यादिज्ञानहेतुत्वेपि न क्षतिः ।

उक्तयुक्त्या कारणत्वानिवेशेपि प्रयोजकत्वं निवेश्यम् नच अनन्यथासिद्धत्वागर्भं नियतपूर्ववर्तित्वमित्याशयेनाह अथवेति । पदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकसाधनसंसर्गकमोक्षप्रकारकप्रवृत्तिम्प्रति पदार्थतत्त्वज्ञानविशेष्यकमुक्तिसाधनताज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयत्वेन हेतुतासाधनार्थं तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयाविरहविशिष्टस्य तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानस्याभावे पदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकसाधनतासंसर्गकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तिनियताव्यवहितपूर्ववर्तिहेतुकत्वम् तथा च स्वनियताव्यवहितपूर्ववर्त्तितादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयविरहविशिष्टतादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानाभावरूपपदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकप्रोक्तसंसर्गकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तित्वं हेतुः । स्वजनकतावच्छेदकतादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयकतादृशप्रवृत्तित्वं साध्यमिति फलितम्।अत्र निश्चयविरहविशिष्टत्वं व्यतिरेकज्ञानविशेषणं न स्वरूपासिद्धिवारकं किन्तु दृष्टान्तासिद्धिवारकमित्यग्रे स्फुटम्। पदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकमोक्षप्रकारकप्रवृत्तेरव्यवहितपूर्वं काशीमरणधर्मिकमुक्तिप्रकारकज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानाभावसम्भवात्तादृशज्ञानप्रमात्वनिश्चयस्य तत्राजनकतया सामान्यतो व्याप्तौ व्यभिचार इति तत्र नियतत्वानिवेशः। तादृशव्यतिरेकज्ञानोत्तरकाशीमरणादिधर्मिकमुक्तिप्रवृत्तेः सुखादिप्रकारकपदार्थतत्त्वज्ञानप्रवृत्तेश्चोदयाद्धेत्वसिद्धिरतो हेतौ प्रकारकान्तम्। तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयविरहेपि काशीमरणादौ मुक्तिप्रकारकप्रवृत्तेः पदार्थतत्त्वज्ञाने सुखप्रवृत्तेश्चोदयान्नियतपूर्ववर्त्तिताघटितसाध्यं न सिध्येदतः साध्ये प्रकारकान्तम्। अत्र प्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावनिवेशतत्फले उन्नेये। अत्र समूहालम्बनप्रवृत्तिनिष्ठपदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तिकार्यतात्वेन यागधर्मिकसुखादिकार्यतामादायार्थान्तरं न शङ्क्यम् तादृशकार्यतायाः साध्यत्वात्। एवमेव यागपाकादिविशेष्यकस्वर्गौदनादिप्रकारकप्रवृत्तावपि विशिष्य यागपाकादिरूपकारणस्वर्गौदनादिरूपकार्यघटिततत्तत्साध्यसाधनमुन्नेयम्। दृष्टान्तासिद्धिवारणाय सामान्यमुखीं व्याप्तिमाह यन्निश्चयेति। जलविशेष्यकतृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने ओदने तृप्तिप्रवृत्तेः ओदनविशे-

ष्यकतृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने जले तृप्तिप्रवृत्तेश्च तृप्तिप्रवृत्तिसामान्ये, एवमोदनधर्मिकस्वर्गसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने ओदने तृप्तिप्रवृत्तेस्तद्धर्मिकतृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने ओदने स्वर्गप्रवृत्तेश्चोदनाविशेष्यकत्वयत्प्रकारकत्वयोरुपादानम् । ओदनादिविशेष्यकतृप्त्यादिप्रकारकानुमित्यादिकमादाय तद्दोषवारणाय यज्जातीयेति । न च तद्विशेष्यकवन्हिप्रकारकानुमितौ धूमविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वेन न हेतुता आलोकादिविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयमादाय व्यभिचारादिति वाच्यम् धूमलिङ्गकत्वादिसहितताद्दशानुमितौ ताद्दशनिश्चयत्वेन हेतुतया जातिपदेन धूमलिङ्गकानुमितेरुपादानाभावेपि कार्यपदोपादानाद्धेतुसाध्ययोरेकाधिकरण्यतागर्भनियतत्वप्रवेशलाभेनादोषात् । धूमलिङ्गकताद्दशानुमितौ आलोको व्याप्य इति निश्चयविरहविशिष्टमालोको न व्याप्य इति ज्ञानमितिरीत्या विशिष्य पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकता इति न काप्यनुपपत्तिः तृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वसंशये तत्र प्रमात्वनिश्चयेपि प्रमात्वसंशयानाशेन तृप्तिप्रवृत्त्यनुदयोऽतो यन्निश्चयविरहविशिष्टपदस्य प्रयोजनमाह व्याप्त्यभावेति । तस्य कारणत्वमप्यनपवादमिति । न च यत्रार्थनिश्चये प्रामाण्यसंशयोत्तर प्रामाण्यनिश्चयस्तत्र प्रवृत्तिः सम्भवति अत एव यन्निश्चयविरहविशिष्टत्वं हेतौ कृतं तथा च कथं कारणत्वमिति वाच्यम् तत्र प्रामाण्यसंशयनाशे सत्येव प्रवृत्तिस्वीकारात् ।

स्वरूपासिध्यादिरिति । आदिनोद्देश्यासिद्धिपरिग्रहः ।

नन्वित्यादिमाध्वमिकाक्षेपमन्यथा बुध्वा कृतायाः अथ किमित्याशङ्कायाः स्वाक्षेपाभिप्रायप्रकटनेनैव निरासितुं शक्यत्वात्तत्प्रकटनमेव किमिति न कृतमित्याशङ्क्याह अथवेति । स्वीकृत्यैवेति । तथा च मदभिप्रायमबुध्वा त्वया अथ किमित्याशङ्कनेपि मन्मताभिप्रायाप्रकाशने न कापि क्षतिः त्वदाभिप्रेतस्य प्रवृतावपेक्षणीयस्य प्रमात्वनिश्चयस्य स्वतः परतो वाऽसम्भवादेवमप्याक्षेपसङ्गतेरिति ।

मिश्रभट्टयोरेवेति । तेन तदीयमात्रपरत्वे इत्येतत्सङ्गतिः ।

सर्वेषामिति । प्राथमिकज्ञानग्रहविषयत्वं मीमांसकत्रयसाध्यम् तत्र प्राथमिकेतिज्ञानग्रहविशेषणम् । तच्च स्वसमाना-

धिकरणत्वस्वध्वंसवत्कालत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानग्रहवदन्यत्वम् । स्वेति । तथाच स्वविषयकज्ञानाजन्यस्वाश्रयाश्रयविषयकमानसविषयत्वमर्थः । तादृशमानस च बाधप्रतिवध्यतानवच्छेदकस्वविषयताशालीत्यग्रे स्फुटम् एवं च भावत्वमप्रामाण्याविषयकत्वं वाऽनावश्यकम् एतच्च स्वत एवेत्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वरूपसाध्यान्तरसूचकत्वेन वर्णनं तद्व्यर्थ्यवारणाय दीधितावपि स्वप्रकाशतयाऽनुव्यवसायेनेत्यनेन तद्व्यर्थ्यवारणमेवाभिप्रेतम् । अत्र नैयायिकमते वक्ष्यमाणरीत्या धूमत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्ताज्ञानाधीनाया अनुमितेः प्रामाण्यविषयकत्वात्सिद्धसाधनम् । तादृशस्वाश्रयग्रहत्वव्यापकाविषयिताप्रतियोगित्वोक्तौ स्वविषयकज्ञानाजन्यत्वं व्यर्थमिति मानसपदम् । अत्र स्वाश्रयविषयकज्ञानं स्वाश्रयभिन्नं ग्राह्यम् अन्यथा स्वाश्रयविषयकं यत्स्वाश्रयं समूहालम्बनं तदादाय गुरुसाध्येन कृतार्थत्वापत्तेः । गुरूणां सम्भव इत्यपि न मिश्रसाध्यं ज्ञाननिवेशोऽनुचितगौरवापत्तेरित्याशयेनाह स्वाश्रयेति । तेनेति । प्राथमिकज्ञानग्राह्यतायामेव विवादेनेत्यर्थः । अप्रयोजकतया ज्ञानस्यैन्द्रियकत्वेऽप्यनुमितिग्राह्यत्वसम्भवाद् घटादिवत् । प्रत्यक्षेति । तथा च प्रत्यक्षाग्राह्यत्वाविशिष्टानुमितिग्राह्यत्वं भट्टसाध्यम् तन्मतेपि द्वितीयप्रत्यक्षग्राह्यता मिश्रादिभिरुक्तेति न सिद्धसाधनं स्वविषयकज्ञानाजन्यानुमितिग्राह्यत्वसाध्ये तथाविधप्रकारान्तरानुमित्यप्रसिद्धत्वाद्बाधशङ्कावारणाय ज्ञाततालिङ्गकतत्प्रदर्शनम् । एतेन व्याख्यानेन । अस्य शब्दलभ्यमेवेतेतीत्यस्य च परिहारेऽन्वयः । जिज्ञासेति । संशयाद्दुःख ततस्तद्द्वेषः ततस्तद्ध्वंसेच्छा तत एकतरकोटिनिर्णयेच्छा ततः किं स्वतो ग्राह्यमिति प्रश्नः ततः प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यमित्युत्तरं सैव प्रतिज्ञा । अन्योपि विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वरूपोपि तस्य प्रतियोगिग्राहकसामग्र्याधिको न स्वतस्त्वबाध इति अनादितात्पर्यविलम्बः याथार्थ्यरूपप्रकर्ष एव स्वतस्त्वविवादात् । ज्ञानस्वत्वप्रवेशभयेनाह ज्ञानमात्रेति । तत्परत्वभ्रमेति । वक्ष्यमाणमते तदनित्यत्वे बाधशङ्का स्यात् । वस्तुतस्तु स्वतस्त्वसाधनार्हं प्रामाण्यमुपेक्ष्य तदनर्हं प्रमाकरणत्वमात्रं पक्षीकृतमिति भ्रमेण निग्रहविशेषशङ्का स्यात् आधिक्याय सा भावल्युटोऽनुल्लेखभ्रमात् । एवं च करणल्युडन्तव्युत्पादनं भ्रमजनकदोषं वक्तुम भावल्युडन्त-

व्युत्पादनं तन्निरासायेति द्रष्टव्यम् । निरास इति । ज्ञानपदश्रवणमात्रात्प्रमाकरणार्थकपदसमभिव्याहारेण ज्ञानकरणार्थकं पदमयं न ब्रूयात् पौनरुक्त्यादिति ततः ज्ञानपदस्यौत्सर्गिकार्थतात्पर्यग्रहे तदन्वितषष्ठ्यर्थान्वयानुरोधेन भावल्युडन्तत्वग्रहद्वारा प्रामाण्यपदं प्रमाकरणत्वप्रतीतीच्छया नोच्चरितमिति बाधग्रहो जायते ततस्तादृशभ्रमनिरास इति भावः। स्वमते प्रमात्वत्वेनैव पक्षता ज्ञानपदं तूक्तशङ्कोच्छेदकम् ।

ये तु ज्ञानीयप्रामाण्यपदार्थस्य पक्षत्वेन ज्ञानस्य पक्षान्तर्भावं मन्यन्ते तन्मतमुत्थापयति यत्त्विति । प्रमाकरणत्वानां भिन्नभिन्नतया न परामर्शनिष्ठतद्व्यावृत्तिरित्यतो ज्ञानान्येति । पक्षविशेषणप्रयोजनमाह प्रमाकरणत्वत्वेति । प्रामाण्यपदार्थत्वसामानाधिकरण्येन स्वतस्त्वं न साध्यम् तदवच्छेदेन परतस्त्वस्य प्रातिवाद्यननुमतत्वादतोऽशत इति । तथासति । प्रामाण्यस्य ज्ञानमात्रवृत्तिप्रामाण्यपदार्थत्वेन पक्षत्वे सति । असम्भवेनेति । उक्तपक्षबोधकपदे प्रामाण्यपदं द्व्यर्थम् ज्ञानपद तु ज्ञानकारणरूपैकार्थमिति भ्रमस्य शङ्कितुरसम्भवात् तथासति भूरिप्रयोगमालम्ब्य तत्परत्वे नीतिसमाधानासङ्गतेः तन्मते ज्ञप्तिरूपार्थान्तराभावात् । ननु प्रामाण्यपदस्य प्रामाण्यपदार्थे इव ज्ञानपदस्य ज्ञानपदार्थे लक्षणा उभयोरपि द्व्यर्थत्वात् एवं च ज्ञानकरणे लक्ष्यतावच्छेदकवत्तानिर्वाहस्य करणव्युत्पादनात् शङ्का सम्भवेत् तादृशाशङ्कां भूरिप्रयोगमालम्ब्य परीहर्तुं तादृशफक्किकावतार इत्यतः प्रयोजनवती हि लक्षणा तदभावादत्र न लक्षणेत्याह ज्ञानेति। अशत इति । ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवेशादेव तत्करणतायाः पक्षबहिर्भावादिति भावः । लक्षणोपगमे बाधकमप्याह ज्ञानेति । ज्ञानपदार्थत्वानपायेनेति । ज्ञानकरणस्येति शेषः तथाच तद्विशेषणस्य ज्ञानकरणव्यावर्त्तकत्वं नास्तीति भावः।

एकवाक्यतानभिज्ञपरतया ज्ञानपदप्रयोजनमुक्त्वा तादृशो भ्रान्तः कथ्यां श्रोतुं नार्हतीति मनसि कृत्य तदभिज्ञपरतया तत्प्रयोजनमवतारयति प्रवर्त्तकेति । निर्वाच्ययेति । मिश्रादिमतसिद्ध्येति यावत् । सा च तदङ्कुरो भूयादितीच्छादिसामग्रीरूपानुव्यवसायविरोधिसहिता । अनुव्यवसायपदं ज्ञाततालिङ्गकानुमितेरप्युपलक्षकम् । गुरुमते अगृहीतज्ञानाप्रसिद्धिमाह गुरुमते इति । स्वप्रकाशसामग्र्यपि

क्वचिन्न साध्यघटिकेत्याशङ्कते नचेति । नान्यदेति । मिश्राणामदृश-सामग्र्यसम्भवेपि यद्धर्मप्रकारकज्ञानमेव जायते न तु सज्ञानग्रहः तैः स्वप्रकाश्यानुपगमादिति द्रष्टव्यम्। तादृशो धर्म इति । यद्धर्मप्रकार-कमित्यनुवर्तते तद्धर्मघटितप्रामाण्यग्रहस्य तत्प्रकारकज्ञानरूप-धर्मिसमानकालोत्पत्तिकत्वं ध्रुवमाह तद्धर्मेति । भाविन्यतीते वा तद्धर्मप्रकारकग्रहे भ्रमत्वग्रहस्थले तदप्रामाण्याग्राहकतज्ज्ञानग्रा-हकसामग्री प्रसिद्धैवेत्यालोच्य तत्त्यागः । तद्धर्मघटितभ्रमत्वग्रहः तत्प्रकारकज्ञानोत्तरः अन्यथा भ्रमत्वस्यैवासिद्धेः । अत्राप्रामाण्यं प्रामाण्यविरोधीति वक्ष्यते । एवञ्च तद्धर्मप्रकारकज्ञानानुत्तरं प्रामाण्यविरोधिग्रहसामग्री सम्भाव्य निराकरोति वर्त्तमाने-ति । लौकिकत्वनियामकसन्निकर्षादिघटितसामग्र्यां ज्ञानत्वादि-विपरीतविषयिताप्रयोजकतत्तद्दोषसंवलनमप्रसिद्धमिति वक्तु वर्त्त-मानपदम् । माध्यमिकनैय्यायिकमतेपि तादृशसामग्र्यास्तथावि-धदोषसंवलनं नास्ति किमु मीमांसकमते इति वक्तुमग्रे सर्वपदम्। विपरीतं तदभावतद्वद्द्वंद्वौ । अग्रिमोत्तरस्याप्रामाणिक-त्वशङ्कोच्छित्तये शङ्कितुः संमतं दृष्टान्तं प्रथमतो दर्शयति यथे-ति । दार्ष्टान्तिके सविषयकत्वोपादानं चान्यथेत्याद्यग्रिमयुक्तिलापन-र्थम् । दोष इति । दोषस्य प्रमाविरोधित्वात्सप्रकारकत्वग्रहविरोधित्वं तद्विशेषणम् । तत्प्रकारकग्रहप्रतिबन्धकत्वन्तन्तु विरुणाद्धि च सामा-न्याभावबोधोपि सामान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धिमिति न्यायात् । गुरू-णामेव तादृशसामग्र्यस्त्वित्यत आह अन्यथेति । निर्विषयकत्वे-त्युपलक्षणं निष्प्रकारकत्वादीनाम् परन्तु तत्रैवाशङ्क्यमानतया तदनुपादानम् । यदि गुरुमते विषयो भासते तदा प्रकारो न भा-सते इति वक्तुमनर्हमित्याशयः ।

तदङ्कुरप्रकारप्रकारकज्ञानसमवेतमादायैव साध्यसत्त्वमित्यत-स्तदङ्कुरप्रकारकज्ञानमन्तरेणापीति । ज्ञानद्वयमपि तदङ्कुरविशे-ष्यकमिति भावः । गुरुमते इच्छाव्यधिकरणप्रकारिका अस्ति । उपस्थित्येत्यस्य सम्भव इत्यनेनान्वयः । नियमत इति । अ-नियमे त्वप्रामाण्याग्राहकसाध्यघटकसामग्री प्रसिद्धा स्यात् । साकाङ्क्षत्वं धर्मिविशेषणम् । आकाङ्क्षा च धर्मधर्मिणोर्विशे-षणविशेष्यभावः । असंसर्गग्रहकालीनधर्मधर्मिसमूहालम्बनस्य

वास्तवधर्मधर्मिभावापन्नाविशेष्यविशेषणाविषयकस्य विशिष्टज्ञान-कार्यकारित्ववारणाय तादृशाकाङ्क्षानिरूपकस्यैव तत्कार्यकारित्वमुपेयत इति सामान्यलक्षणायां निर्दोषपुरुषयागृह्यमाणासंसर्गकशुक्तिरजतत्वादिविषयकज्ञानद्वयस्य न भ्रमत्वमिति स्वय वक्तव्यम् तथा च साकाङ्क्षत्वकथन भ्रमत्वनिर्वाहकासंसर्गाग्रहलाभायेति बोध्यम्। ग्राह्य तद्वति तत्प्रकारकत्वम्। न च गुरूणां तादृशभ्रमस्य प्रामाण्यावगाहित्वेपि तत्सामग्र्याः कथं प्रमाण्याग्राहकत्वम्। अग्रिमयन्तुकारमते प्रामाण्यविरोधित्वस्य प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वरूपत्वात्। न च दीधितिकृन्मते तत्प्रामाण्यावच्छेदकावच्छेदेन तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वरूप प्रामाण्याविरोधित्व तद्वद्ग्राहकत्वमप्रामाण्याग्राहकत्वम् तथा च तदङ्कुरप्रकारकज्ञाने यदवच्छेदेन प्रामाण्य तदवच्छेदेन भ्रमत्वस्यासत्त्वादेव विरोधित्वमनपवादमिति वाच्यम् तन्मते प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्रहकत्वेन मदभिमतसिद्धिभिन्नत्वरूपतत्सत्त्वात्।

प्रतियोगितया प्रामाण्यविषयकतायाः ईश्वरज्ञानाविषयत्वादाह निर्वाच्येति। अशत. प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ते पटज्ञानादिप्रामाण्ये। वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यम्। अत्र पक्षे ज्ञानपदासत्त्वे साध्यस्थज्ञानपदं स्वाश्रयमात्रपरम् तत्सत्त्वे तु स्वाश्रयज्ञानपरमिति। अगत्या मापदार्थपरित्यागादिति मतेपि ज्ञानपदस्य ज्ञानार्थत्वात्। घटिततयेत्यतितुच्छत्वे हेतुः। पक्षनिष्ठेति। न च न्यायमते घटत्वप्रकारितानिष्ठे तादृशग्राह्यत्वे कथं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम् पक्षावृत्तित्वे तत्तात्पर्यात् तस्यापि बाधतया तद्व्याप्यवत्त्वतस्त्वस्य प्रतिरोधत्वाच्च। अप्रसिद्धिर्बाधश्चेति। तथा च विधिनिषेधाभिप्रायो वाकारः सिद्धान्तेपि सङ्गत एवेति भावः। द्वितीयपक्षे प्रतियोगिमत्त्वस्य बाधसिद्धसाधनादिकमेवेति सिद्धेः समूहालम्बनरूपत्वात्। आदिना उद्देश्यासिद्धिपरिग्रहः। ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन प्राथमिकज्ञानग्रहजनकसामग्र्याः साध्ये अनन्तर्भावात् यथासन्निवेशो न वैयर्थ्यमिति ज्ञानग्रहत्वव्यापकत्वात्तादृशजन्यग्रहत्वव्यापकत्वस्यान्यत्वादित्यर्थः। इदं तु चिन्त्यम्। स्वाश्रयज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकं स्वाश्रयज्ञानग्रहत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्व-

स्य लघुनस्तत्समनियतत्वात् । तथा च तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽप्रसिद्ध एव । न च गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वमतमङ्गीकृत्येदमिति वाच्यम् तथासति ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वव्यापकेत्यत्र सामग्रीत्वनिवेशवैयर्थ्याभिधानस्यासङ्गतिः उक्तरीत्या अखण्डाभावघटकतासम्भवादिति । अत्राहुः । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वेन निवेशे तन्निष्ठाभावप्रतियोगिता विशिष्योपादाय तत्तदनवच्छेदकत्वकूटस्य साध्यत्वेऽवैयर्थ्यम् तादृशज्ञानग्रहत्वेनैव प्रवेशे तु सामान्याभाव एवैको लभ्यते इति साध्यभेदनिर्वाहः । नचैवमाभासासङ्गतिः ज्ञानग्रहोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकरूपव्यापकतायाऽविशिष्य प्रतियोगिताघटितायाः निवेशसम्भवादिति वाच्यम् तदाभासस्य तादृशप्रयोजकत्वव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तावनुचितगौरवपरत्वात् तत्प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन भट्टमतासिद्धभिन्नो ज्ञानविषयको यावान् ग्रह इत्यादिना दीधितिकृतैव सामग्रीजन्यग्रहत्वेन निवेशेऽनुचितगौरवस्याभिधानीयतया इदानीमवैयर्थ्योक्तेरिति । तत्तज्ज्ञानव्यक्तिविषयितावच्छिन्नेति भिन्नत्वे हेतुगर्भविशेषणम् ।

विशिष्टस्य प्रामाण्यविषयित्वस्य व्यापकतायां विषयितानिष्ठत्वं न प्रविष्टमित्याशयेनोद्देश्यासिद्धिमाह गुरुमते इति । ननु मिश्रादिमते ज्ञानग्रहे प्रामाण्याधिकरणत्वं दुर्वारम् घटमहं जानामीत्येवतदाकारात् तत्र विषयितांशे घटत्वविशिष्टस्य भानात् । न च तत्र घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वभाने प्रकारितानिरूपकस्येव विशेष्यतानिरूपकस्य जानातेरपि स्वरूपतो भानम् अन्यथा न्यायमते व्यवसायो घटत्वप्रकारको घटविशेष्यकश्चेत्यनुव्यवसाये प्रामाण्याधिकरणतापत्तेः इष्टापत्तौ प्रामाण्ये मीमांसकसाध्यानिर्वाहापत्तिरिति वाच्यम् एवमपि प्रामाण्यस्य घटत्वविशिष्टागर्भत्वात्तदधिकरणताया दुर्वारत्वात् प्रामाण्यस्य घटत्वविशिष्टगर्भत्वाद्घटादेः स्वरूपतो भान मानाभावाच्च । सत्यम् मिश्रादिमते घटांशे घटत्वाभानेपि प्रामाण्यरूपेणैव ज्ञानभानोपगमात् न्यायमते विशेष्यितांशे पुरोवर्त्तित्वादिना घटस्य भानेन प्रामाण्याधिकरणताया उक्त्यसम्भवात् । अथवा इतरविशेषणतानापन्नविषयाविशेष्यितागर्भे प्रामाण्य पक्षस्तद्वत्ता च नगुरुभिन्नमते इत्याशयेन गुरुपदम् एतच्च तादृशग्रहत्व-

व्यापकविषयिताप्रतियोगित्वमिति लिखनस्वरसाद्गुरूणां विषयितासाधनमप्यत्रैवेत्याशयेन । यदि चानुमानान्तरेण ज्ञानग्रहत्यशेनैव वा व्यवसाये गुरूणामपि विषयितासिद्धिसम्भव । किंवा मिश्रादीनां प्राथमिकज्ञानग्रहे विषयितामादायैव निरूपितत्वसम्बन्धेन अधिकरणताविषयित्वयोर्निरूपकताभेदाद्विजातीयनिरूपितत्वसम्बन्धेन वाऽप्रामाण्यविशिष्टसत्त्वात्तदनुरोधेन ताद्विलक्षणे गुरूणामप्यनायासत उद्देश्यसिद्धिरित्यतो दूषणान्तरमाह तादृशग्रहेति । न च साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगितायामाधेयतानिष्ठायां निरूपितत्वसम्बन्धेनावच्छेदकत्वमित्यनुमानखण्डलिखनवद्विषयितानिष्ठायास्तादृशग्रहनिष्ठाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वमित्युक्तावपि प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिविषयितात्वान्तर्भावेन वाच्यतया गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन केवलविषयस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतया विषयविशिष्टविषयितात्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् अधिकरणताविषयितयोर्निरूपकत्वस्य भिन्नजातीयतया प्रतियोगिताया विषयितानिष्ठत्वस्य ॰निरूपकत्वविशेषनिवेशार्थत्वान्न तु उपलक्षणतया तन्निवेश्यावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रकारतया साध्यघटकता प्रयोजनाभावात् ।

विशेषणान्तर्भावेनेत्यस्य विशेषणे विशेष्ये चेत्यर्थः । किंवा विशेषणावच्छेदेन विशेष्ये इत्यर्थ॰ । आद्यं दूषयति अनुमानादिति । द्वितीयं शङ्कते नचेति । तादृशेति । घटत्वप्रकारत्वघटविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वनिष्ठसमुदायत्वस्यैव तादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् तत्समुदायनिरूपिताखण्डाविषयिताया एव न्यायमतेऽनङ्गीकारात् । एतेन विशिष्टानतिरिक्तत्वेन । केवलघटत्वप्रकारकत्वानिरूपित्वविशिष्टविषयितात्वे व्यापकतावच्छेदकताया न्यायमतसिद्धत्वेनावच्छिन्नान्तर्विशिष्टनिरूपितत्वविशिष्टविषयितात्वे तत्साधनेऽपि सिद्धसाधनात् घटत्वप्रकारकत्वस्य वस्तुतोऽवच्छिन्नत्वाश्रयत्वात् । नचेति । अत्र प्रामाण्यं पक्षप्रामाण्यमिति द्वितीयान्तपाठे पक्षीकृत्येत्यनुवर्त्तते । विधौ बाधवारणाय प्रामाण्यविषयतानिवेशः । न्यायमते अप्रसिद्धिवारणाथ घटत्वविषयितानिवेशः व्यापके व्यर्थविशेषणत्वस्यादूषणत्वात् । न्यायमते घटत्वप्रकारकत्वाविषयितात्वे व्यापकतावच्छेदकत्वस्य निर्विवादतया विशिष्टानति-

रिक्तनया विशिष्टप्रामाण्यविषयितात्वेऽपि तादित्यन्यतरानुधावने सिद्धसाधनमिति भावः । शरीरविशेषादेरप्रामाण्यादाह शरीरेन्द्रियादेः । गुरुमतेति । गुरुमते स्वप्रकाशे ज्ञाने सर्वत्रैव जीवात्मन. प्रकाशात्तादृशयावद्ग्राह्यत्वप्रसिद्धेरात्मत्वे सत्त्वात् ज्ञाततेत्यादि । गुरूणां स्वासिद्धव्यवसायात्मकज्ञानग्रहादन्यैव भट्टमतसिद्धज्ञातताालिङ्गकानुमितिस्वीकारप्रसङ्गादिति । एवं मिश्राणामपि । एकरूपेणेति । यद्रूपेण ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तद्रूपेण तस्य प्रामाण्याग्राहकत्वाभ्युपगमस्तद्रूपावच्छिन्नाभिन्नत्वं सामग्रीविशेषणम् तथाच ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्रीत्वेन ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तेन ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तेन प्रामाण्याग्राहकत्वाभ्युपगमो न भट्टस्य व्यवसायादिसामग्रत्विेन तदभ्युपगमो भट्टस्य तेन ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो न तस्येति भावः । शब्दाजन्येति । तथाच तादृशयोग्यताज्ञानसाधारणसमुदायत्वं न कार्यताज्ञानग्राहकतावच्छेदकत्वेन भट्टाभ्युपगतमिति भावः । सामग्रीनिवेशपक्षे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकतद्भिन्नत्वाङ्गीकारणैवोपपत्तेः, कथञ्चिदिति । नैयायिकादीति । आदीति । आदिना भट्टादिपरिग्रहः । गुणाभिन्नामिति । न च तद्वति तत्प्रकारकत्वाग्राहकत्वोपादानेपि घटत्वप्रकारकत्वमात्रेण ज्ञानग्राहकसामग्रीव्यावर्तनाज्ज्ञानत्वे प्रसिद्धिसम्भवाज्ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वविवक्षावैयर्थ्यशङ्काऽवतरत्येवेति वाच्यम् तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रेण ज्ञानग्रहे ज्ञानत्वाभानसम्भवात् । नैयायिकमतसिद्धप्रथमिकज्ञानग्राहकसामग्र्याश्च ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धतया साध्यघटकत्वेन परतस्त्वसाधनसम्भवात् । तथा चेति । घटत्वप्रकारतामात्रे रङ्ज्ञानग्राहकसामग्र्या न प्रत्यक्षसामग्रीत्वं ज्ञानत्वभावप्रसङ्गात् । अन्यसामग्र्यास्तु भट्टमतसिद्धत्वात्तेन वारणादिति भावः । प्रमापदोपस्थापितप्रामाण्यस्य शाब्दबोधविषयत्वस्यापि सम्भवादाह विशेषैरिति । घटत्वज्ञानं सविशेष्यकमित्यादिभिरित्यर्थः । तावतैवेति । यथाश्रुततदप्रामाण्याग्राहकत्वनिवेशपक्षे घटत्वप्रकारकमात्रेण घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वमात्रेण च ज्ञानग्रहस्य साध्यघटकतया बाधः

पटावच्छेदेन घटत्वप्रकारके भ्रमे घटत्वप्रकारकत्वाभावस्य प्रामाण्याभावस्य च घटावच्छेदेन वृत्तितया प्रामाण्यविरोधितापत्तिरतस्तदावश्यकम् । पटत्वगर्भप्रामाण्यवद्वृत्तित्वात्तत्र तत्पदं च । तत्रैव पटस्य पटत्वघटितप्रामाण्यावच्छेदकतया घटत्वघटितभ्रमत्वादेस्तद्विरोधित्वानुपपत्तिरत प्रथमतत्पदम् । केवलभ्रमनिष्ठभ्रमत्वाद्यधिकरणताया उभयाभाववत्त्वाद्भ्रमत्वादेः प्रामाण्यविरोधित्वापत्तिस्तादृशभ्रमत्वाद्यधिकरणता न क्वचिदपि प्रमायां तादृशभ्रमत्वादौ तदापत्तिरिति प्रमानिष्ठेति । प्रमापदमपि तत्प्रामाण्याश्रयपरम् अन्यथा पटत्वादिगर्भप्रामाण्याश्रयनिष्ठप्रकृतभ्रमत्वाद्यधिकरणतायास्तादृशोभयाभाववत्त्वाद्भ्रमत्वादे प्रामाण्याविरोधित्वापत्तेः । एव भ्रमानात्मकप्रमानिष्ठप्रमात्वाधिकरणतापि न निरवच्छिन्ना तत्र प्रकारावच्छेदेन प्रमात्वाभावसत्त्वेन तस्या विशेष्यावच्छिन्नत्वादतो निरवच्छिन्नत्वमात्र विहायोभयाभावनिवेशः । एवञ्च घटत्वादेरपि प्रामाण्यविरोधित्वं सम्पद्यते । यद्यपि तत्प्रमात्वभिन्नत्वे सति निरवच्छिन्नप्रमानिष्ठाधिकरणताकान्यत्वं प्रमात्वविरोधित्वं सुवचम् घटत्वादिना घटपटादिविषयकज्ञाने भ्रमत्वाधिकरणतायाः प्रमानिष्ठत्वाद्दोष इति निरवच्छिन्नत्वनिवेशः । प्रमापदं च प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरम् तेन पटत्वादिप्रमानिष्ठप्रकृतप्रमात्वाभावाधिकरणताया निरवच्छिन्नत्वेपि न दोषः । समूहालम्बनप्रमायामपि उक्तरीत्या घटावच्छेदेनैव प्रमात्वाधिकरणतासत्त्वात्प्रमात्वस्यापि तद्विरोधितापत्तिरतः सत्यन्तम् । तथापि घटविशेष्यकत्व घटावच्छेदेन नतु घटत्वावच्छेदेनेति प्रत्ययात्तदधिकरणताया अवच्छिन्नतया तस्य प्रमात्वविरोधितापत्तिरतस्तत्त्यागः । सिद्धान्ते च तदधिकरणतायामुभयाभावसत्त्वान्न दोषः । यद्घटविशेष्यकत्वाधिकरणताप्रमाभ्रमोभयसमूहालम्बन एव तत्र तस्यास्तदभावाधिकरणतावदव्याप्यवृत्तितयाऽवच्छिन्नत्वात्तद्घटविशेष्यकत्वस्य प्रमात्वविरोधितापत्तिरिति वा तत्त्याग इति शिवम् । घटमह जानामीति ज्ञानत्वाविषयकग्रहसामग्र्या एव साध्यघटकत्वे त्वाह पुर इति । वस्तुतः पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्ने ज्ञानत्ववैशिष्ट्यग्राहकसामग्र्याः साध्येऽन्तर्भाव्यतया बाधद्वयप्रदर्शनाय तदुभयोपादानम् । पृथगेव तदुभयभेदनिवेशान्न दोष

इति चेदक्लृप्त्यकल्पनापत्तेः ।

सिद्धान्तोपरि शङ्कते नन्विति । ननु भवतु मिश्रमते लौकिकविषयतायाः प्रतिबध्यतानवच्छेदकतयोपपत्तिः गुरुमते व्यवसायोत्पादकसामग्रीकाले ज्ञानत्वाद्यवच्छेदेन तद्वति तत्प्रकारकत्वाभावज्ञानसत्त्वे व्यवसायात्मकज्ञानत्वज्ञानस्य भट्टमते ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्रीकाले तज्ज्ञानसत्त्वे तादृशानुमितिरूपज्ञानत्वग्रहस्य च लौकिकान्यप्रामाण्यविषयितावि‌रहतया नोपपत्तिः लौकिकप्रामाण्यभावप्रयोजिकायाः मनःसंयुक्तात्मसमवेतविशेषणताया व्यवसायानुदयेन गुरूणामसत्त्वादनुमितौ सन्निकर्षस्यान्यथासिद्धेश्चेत्याशङ्कायामाह मिश्रातिरिक्तेति । यादृशस्थले प्रामाण्यस्य मिश्राणां भानमभानं वा तादृशस्थले गुरूणां भट्टानां च तद्भानाभाने । यादृशञ्च प्रयोजकं लौकिकप्रामाण्यविषयित्वे मिश्रैरुपेयम्, गुरुभिर्भट्टैरपि तत्सम तत्र प्रयोजकमुपेयम् अन्यथा फलसाम्यानुपपत्तेः । एवं च यदि मिश्रस्य लौकिकत्वं लौकिकसन्निकर्षाधीनत्वं तदा गुरोर्व्यवसायसामग्र्यधीनत्वं भट्टस्य च ज्ञाततापरामर्शाधीनत्वम् यदि मिश्राणां विविषयताविशेषत्वरूपम् तदा गुरूणां भट्टानां च तदेवेति । स्वप्रकाश्यादिकं पुनर्यथामतं विशेष· विषयनिरूप्यत्वमर्यादोपबृंहितायां सामग्र्यलौकिकप्रामाण्यभानसामग्रीतुल्यतेति मिश्रटिप्पणग्रामप्युक्तम् । भ्रमत्वेति । ग्राह्यप्रमात्वाभावग्रहकाले चानुव्यवसायादेर्लौकिकप्रामाण्यावगाहिता नेत्याशय· । भ्रमत्वादिग्रहकाले इत्यादिपदघटितपाठः क्वचित् स च प्रमात्वाभाव ऐन्द्रियकः भ्रमत्वमतीन्द्रियमिति मतेऽशुद्धः । यदि चेत्यादिनोक्तं बाधवारणमेवाङ्गीकृत्य तदप्रामाण्याग्राहकत्वस्य कृत्यमाह भ्रमेति । अनुभवानुरोधेन धर्मितावच्छेदक लौकिकत्वादिकं वा निवेश्यासाधारणधर्मविशेषज्ञाने दोषघटितसामग्र्या दोषस्य वा विरोधित्वमुपेयमिति भावः । साधारणस्येदं रजतमिति ज्ञाने भानादसाधारणेति । अयं शंखः पीत इत्यादौ पुरोवर्तित्वशङ्खत्वयोः साधारणत्वेऽप्येतच्छङ्खत्वभानाद्विशेषेति । दोषघटितारोपसामग्र्या एव इह प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य फलमाह अविरोधीति । तथाच भवतां ज्ञानत्वादिभेदनिवेशे विशेषणपूरणापत्तिरिति भावः । अतीन्द्रियतयेति । रजतज्ञान·

वानहमिति भ्रमानुव्यवसाये तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्त्व न प्रत्यक्षम् तदभावरूपविशेषणग्राहकसामग्रीविरहात् । तथाचेति । न केवल दोषघटितसामग्र्या एव प्रमात्वलौकिकज्ञानविरोधिता किन्तु साक्षात्कारित्वग्रहजनिकाया एवेत्यर्थः । यादृशेति । पीतः शङ्ख इत्यादौ श्वैत्यादिलौकिकभानवारणाय साक्षात्कारिताग्रहप्रयोजकदोषविशेषघटितसामग्र्या एव लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षणबलवत्त्वस्य "सत्प्रतिपक्षे साक्षात्कारिणि भ्रमे" इति पङ्क्तौ च दीधितिकारैर्वक्तव्यत्वादिति भावः । संशयेति । शुक्तित्वादिधर्मितावच्छेदककरजतत्वादिसंशयवारणाय लौकिकसन्निकर्षादिव दोषविशेषान्न कोपि संशयः तस्य विपरीतभानाविरोधित्वादिति दोषसामान्यस्यैवासाधारणधर्मभानाविरोधित्त्वमास्थेयमिति भावः । एवं विपर्ययजनकदोषेपि । अत्र मीमांसकानां प्रामाण्यसंशयानुरोधेन संशयजनकदोषस्य प्रमात्वलौकिकभानविरोधित्वमावश्यकम् स च दोषः प्रमात्वलौकिकभानं स्वोत्पत्तिसमयेपि प्रतिबध्नाति अन्यथा तेषां प्रमात्वनिश्चयनैयत्यप्रसङ्गेन तत्संशयोच्छेदापातादिति । विपर्ययेति शुक्तित्वादिधर्मितावच्छेदककरजतत्वादिविपर्ययवारणाय । अत्र भ्रमत्वग्राहकसामग्र्याः प्रमात्वग्राहकत्वे न कापि क्षतिः भावद्वयकोटिकज्ञानस्य संशयत्वाभावात् भ्रमत्वस्य स्वतोऽविरोधित्वाच्च । वस्तुतस्तु स्मर्यमाणारोप एव दोषः असाधारणधर्मज्ञानविरोधी न त्वनुभूयमानारोपो तदानीं शुक्तीरजतमिति ज्ञानस्येष्टत्वादित्याशयेनाह अस्तुवेति । प्रमात्वघटकप्रकारिताविशेष्यितयोरिव भ्रमत्वघटकतदुभयस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वेपि तदंशे घटघटत्वयोरिव घटत्वतदभावयोरपि उपनीतभानं वाच्यम् तत्रानाहार्यभ्रमे तदभावज्ञानासम्भवाद्भ्रमत्वाग्रहेपि आहार्येण तदभावाधिकरणरूपविशेषणज्ञानसम्पादनात्तथाविधिविशेषणज्ञानसम्पादकसामग्रीवशाद्वा मनःसंयुक्तात्मसमवेतविशेषतासन्निकर्षेणाहार्ये भ्रमत्वलौकिकप्रत्यक्षमङ्गीकुरुते वस्तुतास्त्विवेति । तथा च भ्रमत्वभ्रमजनकदोषः साक्षात्कारित्वग्रहप्रयोजक सम्भवत्येवेति भावः । तद्विशेष्यकज्ञानेति । पुरोवर्तिविशेष्यकज्ञानेत्यर्थः । प्रमापदेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं लभ्यत इत्युक्त्या तथाविधज्ञानवृत्तितत्प्रकारकत्वलाभः तेन ज्ञानेत्यस्य त्यागेपि न क्षतिः । तद्विशेष्यकत्वेति । ग्राह्यबाधायां पुरोव-

र्तिविशेष्यकत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकताकत्वं विशेषणम् तेन निर्धर्मितावच्छेदककप्रामाण्यभानसामग्र्या न साध्यघटकत्वम् । घटत्वादिकमिति । घटत्वाद्युल्लेखेन तादृशविशेषणनिवेशव्यञ्जकेति भावः । अनियमादिति । ज्ञानत्वमात्रस्य पुरोवर्तिविशेष्यकत्वमात्रस्य एकत्र द्वयमितिरीत्या तदुभयस्य वा भानसम्भवादिति भावः । तदिति । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वेनैकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यग्राहकसामग्र्या एवेत्यर्थः । साक्षादिति । प्रमात्वनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकत्वमर्थः । न च प्रमात्वनिश्चयप्रतिबन्धकत्वमेव सम्यक् घटत्वादिमत्ताज्ञानं प्रति घटत्वाभावावच्छेदेन गृहीतप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् घटत्वादेः सङ्ग्रहापातात् । वस्तुतस्तु प्रमात्वज्ञानं प्रति तदभावावच्छेदकादिधर्मदर्शनतया घटत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि तद्रूपावच्छिन्नत्वस्यैव साक्षात्पदलभ्यतया घटत्वादिवारणं कार्यम् । एतेन प्रमात्वव्यापकाभावेऽस्यापरिग्रहापत्तिः तज्ज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयाप्रतिबध्यत्वादिति समाहितम् । उक्तयुक्त्येति । अत्र प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतायां यदि ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वं निवेश्यते तदा आरोपसामग्र्याः भ्रमत्वारोपविषयनिष्ठासाधारणधर्मलौकिकभानविरोधितामतेऽपि न भ्रमत्वापरिग्रह भ्रमत्वविषयितानवच्छिन्नत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव तेनोक्तत्वात् । प्रमात्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य व्याप्त्यनुगमग्रन्थे ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वव्यञ्जनादिति द्रष्टव्यम् । निष्प्रकारत्वादेः सकलप्रामाण्यविरोधित्वेऽपि व्यवसायांशे तज्ज्ञानस्य प्राङ्निराकरणादाह तादृशेति । प्रमात्वस्य सामान्यघटितविशेषतया निष्प्रकारकत्वादेः तद्विरोधत्वम् प्रतिबन्धकताघटितविरोधित्वस्य दीधितितात्पर्ये प्रोक्तदूषणासङ्गतिः आरोपसामग्र्या आरोपविषये असाधारणधर्मलौकिकभानविरोधितया भ्रमत्वापरिग्रहप्रसङ्गश्चेत्यत आह प्रमात्वेति । मीमांसकैर्निर्विकल्पकानुपगमान्निष्प्रकारकत्वस्य ज्ञानवृत्तित्वाधमव्याप्यत्वमाह घटइति । निष्प्रकारकत्वादीत्यादिपदग्राह्यमाह तत्सम्बन्धेति । तदीयत्वम् । पक्षघटकज्ञानीयत्वम् । निष्प्रकारकत्वादेः सकलप्रामाण्यविरोधितयेति ।

अथैवमपि घटत्वादेः कथ त्यागः ? अथ मिश्रैस्तत्प्रामाण्यग्रा-

हकत्वं प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकज्ञानाजनकत्वमेवोपेयं न तु ग्रन्थकारोक्तम् तथासति यत्र वास्तवे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वे घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकत्वमारोपित न तु ज्ञानेऽप्रामाण्यम् तत्र तथाविधवास्तवभ्रमत्वाग्राहकतया तत्सामग्रीसङ्ग्रहेण बाधापत्तेरिति चेन्न भ्रमत्वज्ञानस्यापि प्रमात्वाभावग्रहाविशिष्टस्यैव प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतया तादृशग्रहासमवहितभ्रमत्वारोपसामग्र्या ज्ञानग्राहिकया दोषघटिततया प्रामाण्याग्रहेण बाधापत्तेः। अथैतद्भयेन प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयविषयकग्रहजनकसामग्र्यसमवहितत्वम-प्रामाण्याग्राहकत्व वदामः। एवञ्च केवलभ्रमत्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेपि भ्रमत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावग्रहादिविशिष्टकालान्तरीणप्रतिबन्धकज्ञानविषयभ्रमत्वविषयकत्वेन तत्सामग्रीसहितसामग्र्याः साध्याघटकत्वान्न दोषः। प्रतिबन्धकग्रहविषयविषयकत्व च यत्प्रकारकत्वेन प्रामाण्यग्रहविरोधिताज्ञानांशे तत्प्रकारकत्वम् तेन घटत्वाभाववतीत्यादिभ्रमत्वज्ञानप्रामाण्यग्रह प्रति या तादृशभ्रमत्वघटितप्रामाण्यग्रहस्य प्रतिबन्धकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टप्रकारताश्रयघटत्वाभावादिग्राहकत्वेपि न तत्सामग्र्या असङ्ग्रह इति चेन्न एवमपि तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नस्य तत्प्रकारकत्वस्य तदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वेन या प्रकारता तस्या अपि प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया प्रामाण्यग्रहमात्रस्यैव तादृशप्रकारताश्रयप्रकारकतया अप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्। न च यद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारता प्रतिबन्धकतावच्छेदिका ज्ञानांशे तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकग्रहनिवेशान्नायं दोष इति वाच्यम्। यत्र तद्वति तदभावारोपरूपः तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वावगाही तदभाववति तत्प्रकारकामिदमिति ग्रहस्तत्र तदभावविशिष्टतद्वतोऽप्रसिध्या तद्घटितप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्याश्रयाप्रसिद्धेर्यत्तच्छब्देनोपादानासम्भवात्तत्स्थलीयसामग्रीमादाय बाधापत्तेः। तस्मात् मिथाणामपि एकावच्छेदेनैकत्रावर्तमानत्वमेव विरोधित्वम् तच्च घटत्वादिसाधारणमिति चेत्सत्यम् यद्रूपावच्छिन्नस्य प्रमात्वेन सहानवस्थान तद्रूपावच्छिन्नाप्रकारकत्वं न तत् उक्तदोषात्। किन्तु प्रकृतप्रामाण्यभाने नियमतो यत्र यद्भासते तदंशे तद्विरोध्यवगाही

ग्रह एवाप्रामाण्यग्रहपदार्थः। विरोधश्च सहानवस्थानम् तावतैव च दर्शितसकलारोपसामग्रीव्यावृत्तिः। एवञ्च यदि प्रकृतप्रामाण्यभाने नियमतो यद्यद्भासते तद्विरोधित्वं तद्घटकवस्त्वभावरूपं निवेश्य तदवगाहित्वं निवेश्यते तदा घटत्वस्य वारणासम्भवात्तदुपेक्षा घटत्वाभावनिष्प्रकारत्वादिसङ्ग्रहश्च। भ्रमत्वज्ञानस्य तु नासङ्ग्रहः तत्र विशेष्यतानिरूपके घटत्वाभावरूपविरोधिविषयकत्वादित्याशयः। तदीयप्रामाण्यविरोधिज्ञानवृत्तिधर्माग्राहकत्वपक्षे घटत्वनिरासे वा उक्तदोषः। निष्प्रकारकत्वघटितप्रामाण्यपक्षके साध्यानिर्वाहः। लुप्तेति। अत्र प्रकृतप्रामाण्यभाने नियमतो यत्र यद्भासते तदंशे तद्विरोध्यवगाहित्वमप्रामाण्यग्राहकत्वमिति मिश्रटिप्पणीमते तत्प्रामाण्यावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावविशिष्टप्रामाण्यघटकतत्तदधिकरणनिष्ठाधिकरणताकान्यत्वं तत्प्रामाण्यविरोधित्वम् घटत्वाभावाधिकरणता न प्रामाण्यघटके घटरूपेऽधिकरणे, घटत्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नाधिकरणता च न तादृशाघटत्वप्रकारकत्वरूपाधिकरणे इति तयोरनवच्छिन्नत्वेन, एवं भ्रमत्वाद्यधिकरणता तत्घटकप्रमारूपाधिकरणे तदुभयवत्येवेति तेषां प्रामाण्यविरोधित्वम्। एवं प्रामाण्यविरोधित्वं निरुच्य तत्तदंशे तदग्राहकत्वं निवेश्यम्। दीधितिटिप्पणीमते च यादृशदोषेणाप्रामाण्यघटकघटे घटत्वाभावो घटत्वप्रकारकत्वे तद्वद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वम् आरोप्यते तादृशदोषवशाद्बाधकाभावात्तत्र विशिष्टभ्रमत्वस्याप्यारोप उपेतव्य इति दीधितिकाराणां तत्पदं यथाश्रुतमेव सम्यक्। यदपि च घटपटयोर्घटाविति व्यवसाये घटमहं जानामीति प्रत्यक्षसामग्री घटांशे प्रामाण्यग्राहकतयाऽवश्यं साध्यघटिका वाच्या तस्याश्च पटांशे घटत्वघटितभ्रमत्वारोपजनकतया तदनुपपत्तिः तद्व्यवसायांशे एव भ्रमत्वग्राहकत्वादिति प्रकृतप्रामाण्यावच्छेदकयत्किञ्चिदंशावच्छिन्नत्वावगाहितया प्रकृतप्रामाण्यविरोधिग्रहाजनकत्वपर्यन्तं लब्धव्यमिति तत्पदमंशपरमिति मिश्राणां भाषणम्। तदप्यनुपादेयम् तादृशसामग्र्याः साध्याघटकत्वेऽप्यक्षतेः असङ्कीर्णव्यवसायघटितसामग्र्या एव साध्यघटकतया स्वतस्त्वनिर्वाहसम्भवादिति परैरपरिशीलितः पन्थाः।

जनकत्वेन ग्रहनिवेशं दूषयति एतेनेति। व्यवहारजनकत्वं यदि

शक्तिभ्रमाद्यजन्यतज्जन्यबोधसमानाकारकत्वगर्भं तदाऽप्याह अप्रमा-शङ्केनेति । जनकत्वेन ग्रहनिवेशमतमाह केचिदित्यतेति । स्वतन्त्रेति । स्वातन्त्र्य च नेतरविशेषणत्व किन्त्वनुभवविशेषणत्वम् । सत्त्वेत्या-दिलिखनबीजमाह एतेनेति । तदप्रामाण्याग्राहकपदस्याप्रामाण्य-निरूपिततद्विषयताकाग्रहार्थकत्वेनेत्यर्थ. । समवधानविवक्षाबीजम-नुपपत्तेरित्यन्तम् । स्वय तद्विशेष्यकाप्रामाण्यप्रकारकग्रहस्य गुरुमते-ऽप्रसिध्याऽप्रामाण्यसाकाङ्क्षतद्विशेष्यकग्रहपरत्वेन तदप्रामाण्यग्रह-पद व्याख्यातम् । मिश्रास्तु असंसर्गाग्रहघटिताप्रामाण्यग्रहान्तार्थपर-त्वेनेति विशेषः उपस्थितज्ञानरूपधर्मिनिष्ठतत्संसर्गावच्छिन्ना-भावप्रतियोगितया तदाऽगृह्यमाणस्वतन्त्राप्रामाण्येत्याद्यर्थ. । स्वा-तन्त्र्यमप्रामाण्यस्य कालश्च गृह्यमाणत्वाभावस्य विशेषणम् । अनु-पादेयत्वे गौरवं बीज नत्वसम्भव इत्याशयेनाह मिश्रमतेचेति । समवहितत्वं तद्वत्क्षणद्वयवृत्तित्वम् स्वप्रतियोगित्वस्ववृत्तिप्रतियो-गिकध्वसवत्त्वोभयसम्बन्धेन ध्वंसवदन्यत्व क्षणद्वयानुगमकम् । तद्व-त्क्षणवृत्तित्व तु न समवहितत्वमित्याह क्रमिकेति ।

विशेष्यांशे इति द्वितीयप्रकारेऽन्वयि, स्वविशेष्यनिष्ठवै-शिष्ट्यप्रतियोगितावगाहीत्यर्थः । एतन्मते विशेष्यताप्रकारते वैशिष्ट्यानुयोगित्वप्रतियोगित्वे न तु विषयत्वे । उक्तप्र-कारेण संसर्गविषयताद्वारा पुरोवर्तिनिष्ठस्वविषयतानिरूपितघट-त्वात्मकप्रकारनिष्ठप्रतियोगितावगाहित्वरूपेण । एतन्मते धर्मि-निष्ठप्रकारवैशिष्ट्यविषयकत्व प्रमात्वम् आपातत इति प्र-तियोगितायां संसर्गविधया स्वविषयत्वमनुपादाय पुरोवर्त्तिनि घटत्वप्रकारकमिदमिति ज्ञानेन प्रामाण्याग्रहाद्बाधतादवस्थ्य-मनापाद्य दीधितिकृतां प्रकारतालक्षणदूषणमयुक्तमित्याशङ्कते यद्य-पीति । सकलघटघटत्वतत्सम्बन्धविषयताप्रकारतादि । विलक्षणे-ति । घटत्वावच्छिन्नप्रकारावच्छिन्नविशेष्यतारूपप्रकारावच्छिन्ना-वच्छिन्नत्वरूपप्रकारावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकीभूतघटत्वप्रकारिता-त्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताया असत्त्वादित्यर्थः । उक्तप्रामाण्यस्य न पक्षेतत्यभिमानमुपगम्याप्याह एवमिति । प्रामाण्ये-ति । धर्मिनिष्ठप्रकारवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपेत्यादि । न तत्प्रती-कार इति । तावताप्युक्तज्ञानेन सत्त्वाग्रहेण सद्वैशिष्ट्यगर्भ-

प्रामाण्याग्रहेण बाधस्य दुर्वारत्वादिति भावः ।

सत्त्वस्योपलक्षणत्वेपि तादृशस्य पक्षतामेव दूषयति एवयदीति। तादृशस्य एतद्वैशिष्ट्यधर्मिणि प्रतियोगित्वावगाहित्वात्मनः। प्रामाण्यग्रहादिति। घटत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमिति प्राथमिकज्ञानग्राहकसामग्र्या साध्यप्रवेशेन प्रकारताघटकतया धर्मिणि प्रकारवैशिष्ट्यावगाहित्व प्रामाण्यं पक्ष इत्युपेत्य दीधितिकृद्दूषणं सङ्गमयति तथापीति। तन्नेत्यस्य संसर्गान्वयित्वखण्डनं मम कृतमित्याशङ्कायामाहेदन्त्वादिनेति। अनुव्यवसायेन प्राथमिकज्ञानग्रहेण। न्यायमते प्रथमतो घटे घटत्वप्रकारकमिति ज्ञानग्रहासत्त्वेपि पुरोवर्त्तिनि घटत्वप्रकारकमिति ग्रहोपगमादिति भाव। प्रामाण्यग्रहस्त्वतस्तत्र प्रामाण्यविषयितायां ज्ञानग्रहत्वव्यापकत्वम् । इति मन्वान इति । अभिमानश्चायं न दुर्घट परेण तादृशस्य प्रामाण्यत्वोक्तेः।वस्तुतोऽन्यादृशस्यैव तथात्वेन तदनौचित्यात् । विशेष्ये इति । एवञ्चेदन्त्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वप्रकारकत्वस्य प्राथमिकज्ञानग्रहे भानेऽपि नोक्तप्रामाण्यभानमित्याशयः। वस्तुतस्तु न्यायनये घटत्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वप्रकारकत्वमेवानुव्यवसायेन न गृह्यते प्रमात्वं च तदेव न तु पुरोवर्त्तिनि घटत्वप्रकारकत्वादिकम् अत एव दाहसमर्थवन्हित्वप्रकारकत्वं हेतूकरिष्यते इत्यादिकमित्याविना प्रामाण्यघटकतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वविवक्षणे घटज्ञान गुण इति शाब्दसामग्रीसङ्कहापत्तिर्ग्राह्या । उपनीतेति । ज्ञातो घट इत्यादिः। ज्ञानधर्मिकेति। न च पर्वतो वह्न्यभाववानिति ज्ञानाभावस्य वह्निभानप्रयोजकत्ववत् ज्ञान विषयतासम्बन्धावच्छिन्नघटाभाववदिति ज्ञानाभावस्य घटविषयताप्रयोजकत्वमेव न तु ज्ञानभानप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् ज्ञानभाननिरूपितघटभानप्रयोजकत्वे पुच्छलग्नज्ञानभानप्रयोजकत्वात् विनिगमनाविरहेण घटभाननिरूपितज्ञानभानं प्रत्यपि प्रयोजकत्वाच्च ।

तत्प्रयोजकेति । कारणकलापसामग्रीप्रयोजिकेति भावः । स्वतन्त्रप्रामाण्योपस्थितीति ।अस्या प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकत्वात् ज्ञानकरणेपि घटज्ञानादिसाध्यकानुमित्यादिसामग्र्या अपि सङ्कहापत्तिर्वक्ष्यत इति भावः। धर्मिघटज्ञानं स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकतानिवेशं निराकृत्यान्यादृशतन्निवेशं निराकरोति फलो-

पधानरूपेति । एकैकेति । यद्यद्रूपेण कारणानां सामग्रीघटकत्वं तेन तेन रूपेणोभयभानोपधानमिति विवक्षया घटपदज्ञानत्व-ज्ञानपदज्ञानत्वादिना सामग्रीघटकतावच्छेदकरूपेणोभयभानप्रयो-जकत्वाभावाद्वारणमित्यर्थः । घटज्ञानत्वादिनेति । परकीयघटज्ञानो-त्पत्तावपि सन्निकर्षाद्यसत्त्वे घटज्ञानानुव्यवसायासत्त्वेन फलोपधान रूपप्रयोजकत्वासम्भवादिति भावः । यद्यपीति । कारणतावच्छेदकी भूतभानस्य कार्यतावच्छेदकीभूतभाने प्रयोजकत्वे पृथक्कार्यकारणभा-वोऽपेक्षित इत्याशयः । एककार्यकारणभावेऽप्यवच्छेदकीभूतभानभे-देन तद्व्युत्पादयति तथापीति । यत्र परामर्शे व्यापकत्वादिना घटा-दिरव्यापको भातः यत्र शक्तिग्रहे गोत्वादिनाऽशक्यो नातस्तत्र प्रयोजकदुर्भिक्षवारणाय विषयतायाः प्रयोजकत्वं सूचयति व्यापक-त्वमित्यादिना । सास्नादेरपीति । आकृतौ पृथक् शक्ति', जातिग्रहे नाकृतिर्भासते किन्तु पिष्टमय्यो गाव इत्यादावेवेत्याशयः । नन्व-व्यापकस्य घटादेरपि वन्हित्वादिनाऽनुमितौ भानं सर्वसिद्धमि-ति व्याचष्टे व्यापकतयेति । धर्मितावच्छेदकीयप्रकारतान्यत्व-प्रकारतात्वयोः प्रयोजनं स्फुटम् । जातिमान् गोपदार्थ इति ज्ञानस्य स्वरूपतो गोत्वशाब्दबोधहेतुतापत्तिरतः स्वरूपत इति । तस्यैव जातित्वेन गोत्वशाब्दबोधहेतुतापत्तिरतः स्वरूपत इति । तदवच्छे-देनेति । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वगर्भम् । गौरस्तीत्यादौ द्रव्यं गोपदशक्यमित्यादिग्रहाद्द्रव्यमस्तीति शाब्दबोध. स्यादत इद-मुक्तम् गोपदशक्यतायां द्रव्यत्वानवच्छिन्नत्वान्न दोष. । तत्रैव गो-त्वावच्छिन्नगोपदशक्यताभानाद्गौरस्तीति शाब्दबोधः स्यादतः तद्धर्मिनेति । गोत्ववाचकता गोत्वप्रकारिताविषयकभगवत्स-ङ्केतविषयता । गोविशेषितेति । गोधर्मितावच्छेदकत्वस्य विशे-षणतायां लाभाय । गोत्वांश इति । गौर्गोपदबोद्धव्य इति शक्तौ बोधनिष्ठविषयितांशे निरूपकतासम्बन्धेन विशेषणतापन्नो गवादि-धर्मस्तन्निष्ठशक्तिविषयताया अवच्छेदकत्वस्य गोत्वे सत्त्वादिति भावः । इतरांशेति । प्रकारितांशे विशेषणतया विषयत्वस्य प्रका-रितावृत्तिविषयतानिरूपितविषयतारूपत्वादिति भावः । धर्म्मांश इति । अन्यथा संसर्गेतरविषयभानस्य शक्तिधीनियम्यत्वभङ्गाप-त्तेः । लक्षणानधीनसंसर्गतान्यविषयतायाः स्वांशे ज्ञानसङ्केतप्रयो-

ज्यतानियम इति मनसि कृत्य शङ्कते नन्विति । नन्विति । यथा सयोगविप्रयोगादिकं एकतरार्थबोधानियामकम् तथैवाधुनिकसङ्केतोपीति भावः ।

विशेषणांशेपीति । सङ्केतविशेषणान्याविशेषणराहित्यमेव स्वरूपतो भानमित्याशयः । गोत्वस्येति । विशेषणतयेति तृतीयालभ्यस्य तदवच्छेद्यत्वस्य बोद्धव्यत्वेन्वितेपि गोत्वेनैव सङ्केतविषयत्वादिति भावः । पदेति उक्ताधुनिकसङ्केतग्रहाधीनशाब्दबोधे गोत्वस्याभानेन तस्य तत्सङ्केतविषयत्वेपि बोधविषयतावच्छेदकत्वेन तद्विषयता नास्तीति भावः । सङ्केतस्याजानिकत्वाधुनिकत्वाभ्यां वैलक्षण्यादाधुनिके तत्र विशेषणांशे वाच्यत्वभानं प्रयोजकमास्तां न त्वाजानिके इति वक्तु शक्यत्वेऽपि आपाततो ज्ञानसङ्केतप्रयोज्यतामङ्गीकरोति अस्त्वेवमिति । विशेषणतया वाच्यत्वं बोधविषयतावच्छेदकत्वेन भगवत्सङ्केतविषयत्वम् विशेष्यतया वाच्यत्वं बोधविषयत्वेन तादृशसङ्केतविषयत्वम् न्यायमते प्राथमिकज्ञानग्रहे प्रामाण्यस्य लौकिकभानासम्भवात्तत्र तदलौकिकभानं दर्शयति विशेष्यतेति । दीधितिकृतामग्रेऽनुव्यवसायस्य प्रामाण्यभानेऽसामर्थ्यव्युत्पादनं तल्लौकिकभानाभिप्रायमिति न तद्विरोधः । घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन साध्यत्वे व्यभिचारभयेन घटत्वप्रकारकत्वं ज्ञाततारूपलिङ्गविशेषणम् । ज्ञाततालिङ्गकत्व किं ज्ञातताविशेषलिङ्गकत्वं किं वा ज्ञाततासामान्यलिङ्गकत्वम् ? तत्राद्यं निराकृत्य द्वितीयं दूषयिष्यते ज्ञानतामात्रेत्यादिना, अत आद्यं विवृणोति लिङ्गविशेषावगाहीति । घटत्वप्रकारकज्ञाततावगाहीत्यर्थः । व्यभिचारादिनेति । घटत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वादेर्लिङ्गस्य विषयविशिष्टज्ञानव्याप्यत्वेन परामर्शस्थले इति शेषः । आदिनात्मनि विषयविशिष्टज्ञानानुमितिं प्रति ज्ञाततारूपलिङ्गासिद्धिपरिग्रहः । ज्ञाततासामान्यस्य लिङ्गत्वे घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन साध्यत्वं न संभवति व्यभिचारादतः शुद्धेति । शुद्धज्ञानसाध्यकज्ञाततापरामर्शाद्विषयावच्छिन्नज्ञानानुमितेस्वीकर्तारं मिश्रमाक्षेप्तुं बलपदम् इतरबाधलाघवज्ञानाभ्यां विना व्यापकतानवच्छेदकरूपेण साध्यभानासम्भवेन कुतो बलं भवेदिति भावः ।

साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेः प्रायशः साधनभेदो तत्रैक एव

कार्यकारणभाव तथा च शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नीयताहशव्याप्त्यवगाहिपरामर्शे यदृच्छाविषयत्वादिलिङ्गकेषु विषयोपरक्तज्ञानानुमितित्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवाच्छुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नायताहशव्याप्त्यवगाहिज्ञाततापरामर्शस्यापि तज्जन्यतावच्छेदकत्वं न घटते इत्यालोच्याह स्वव्यापकेति । कथञ्चित्कार्यतावच्छेदकभेदमुपेत्य कारणानन्तर्यं निवेश्य घटत्वप्रकारकविशिष्टज्ञानतेच्छादिपरापर्शमधिकृत्येदमिति तु नार्थं । तथा सति कार्यतावच्छेदके विषयविषयितानिवेशासम्भवात् ज्ञानादिभानप्रयोजकता व्यापकत्वादिना विषयिताया एव स्यात् अत एव ज्ञाततापरामर्शे कार्यतावच्छेदकमाह तथाचेति । यद्वा शुद्धज्ञानव्याप्त्यवगाहिना लिङ्गान्तरपरामर्शात्कालान्तरीणज्ञाततापरामर्शाच्च शुद्धज्ञानानुमितिनिर्वाहाय कारणता पर्यन्तं निवेश तत्र विषयविषयितानिवेशाभावेपि न क्षतिः । एव च ताहशज्ञाततापरामर्शस्य कार्यतावच्छेदकं दर्शयति तथाचेति । वस्तुतस्तु ज्ञातता सामान्यपरामर्शस्यैव घटत्वप्रकारकज्ञानतेच्छादिपरामर्शान'प्रपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे व्यभिचार' तत्रानायत्याऽन्यपरामर्शानां कारणानन्तर्यमेव तद्वारकम् ज्ञातता सामान्यपरामर्शस्य स्वजन्यदित्याशयेनाह तथाचेति । विषयोपरक्तेति । एतेन व्यभिचारोद्धाराय कारणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशः अन्यपरामर्शे च न कार्यतावच्छेदके विषयविषयितानिवेश इति सूचितम् । विषयापरक्तज्ञान व्याप्यत्वेन ज्ञाततापरामर्शस्तु भट्टैर्नोपेयते ताहशारोपस्याप्रामाणिकत्वादिति न तमादाय व्यभिचारः शङ्क्यः । तत्कालानवच्छिन्नज्ञानान्यत्वमनुमितिकारणतावच्छेदकम् तेन कालान्तरे शुद्धज्ञानव्याप्यत्वेन ज्ञाततापरामर्शाच्च विषयोपरक्तज्ञानानुमित्यापत्तिः । शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वेन ज्ञातता सामान्यपरामर्शघटितसामग्री भट्टमते साध्यघटिका ताहशपरामर्शस्यैव तत्र व्यापकतावच्छेदकत्वेन विषयस्याभानेनानायत्या ज्ञानविषयोभयभासकत्वात् । एवं च न विभिन्नप्रयोजक वक्तुं शक्यम् शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नलिङ्गातरपरामर्शाद्विषयोपरक्तज्ञावानुमिते केनाप्यनुगमानात्तद्व्यवच्छेदायैवकारः शुद्धज्ञानव्याप्यत्वेन कालान्तरीणज्ञाततापरामर्शाद्विषयोरक्तज्ञानानुमितिवारणार्थमाह कालविशेषस्येति ।

तत्र तत्तत्कालानवच्छिन्नज्ञानान्यत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमप्रामाणिकमित्याशयेन प्रकारान्तरस्यादूषकत्वन्यायेन। यत्तु कालान्तरीणज्ञाततापरामर्शस्थले विषयोपरक्तज्ञानानुमितिवारणार्थं व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणस्यैव स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिव्यवसायवत्त्वासम्बन्धेन क्षणत्वेन हेतुतेति। तन्न ज्ञाततात्प्रत्यक्षद्वितीयक्षणे व्यभिचारस्मरणविलम्बेनानुमित्यनुत्पादेन तदनन्तरक्षणे व्याप्तिस्मृत्या तदुत्तरमेवानुमितेः स्वीकारेण व्यभिचारात्। अत्र शुद्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततापरामर्शस्य शुद्धज्ञानानुमितौ एकैव हेतुता विषयोपरक्तज्ञानानुमितौ व्यवसायस्य हेतुत्वान्तरम् उक्तस्थले च व्यवसायानन्तरतृतीयक्षणे व्यवसायान्तरं स्वीकृत्योपपत्तिः। व्यवसायत्वेन शुद्धज्ञानस्यैव भानं न विषयोपरक्तस्येति मतान्तरसाधारण्येनाह ज्ञानस्येति। ऐन्द्रियकताया एवेति। तावता भट्टानां स्वमतहानापत्तिरित्युपहासः मिश्राणां मत एव न च निर्भरः न भट्टमते इति व्यञ्जनात्। वस्तुतस्तु ज्ञानातीन्द्रियतावादिनां भट्टानामनायत्या गौरवस्य सोढत्वेन विशेषणोपपत्तिर्भवतीति बोध्यम् अन्यत्र तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमित्यादिपङ्क्त्यादौ। ग्रन्थलभ्यमिति। स्वरूपसम्बन्धात्मकं प्रयुक्तत्वं शतशो दूषितम् इदानीं व्यापकरूपं तद्दूष्यते इति भावः।

अथात्र वदन्तीत्यादिकल्पः॥ मिश्रानुयायिनां एतादृशविशेषणोपरि सामग्रीविशेषासङ्ग्रहात्मकं दूषणमुद्धरति गुरुमते घटत्ववतीति। योग्यतयेति। तस्या घटव्यवसाययोग्यत्वात्। परामर्शो घटज्ञानसाध्यकं तद्घटितेति। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदानुपगमात्। स्वरूपयोग्यतेति। अनुपहितस्य जनकतावच्छेदकस्यैव स्वरूपयोग्यतावच्छेदकतया वारणीयसामग्रीवृत्तिसमुदायत्वस्य ज्ञानग्रहजनकतावच्छेदकत्वादित्यर्थः। ज्ञायमानलिङ्गादिविषयेति। अयं घटः प्रमाकालीनैतज्ज्ञानवान्घटपदज्ञानादित्यर्थः। तादृशसामग्र्या इति। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावानुपगमेनाग्राहकत्वासम्भवादिति भावः। लिङ्गज्ञानस्यैवानुमापकत्वेप्याह वस्तुत इति। लाघवादिति। तावतापि ज्ञायमानलिङ्गादिविषयेत्यादिक्रमेणोक्तदोषस्य वारणसम्भवादिति भावः। व्यवसायादीति। आदिना अनुव्यवसायादिपरिग्रहः। प्रामाण्यविष-

यकज्ञानभानप्रयोजकत्वोक्तावुक्तदोषनिवृत्तिमाशङ्क्याह ताद्दशज्ञानानुमिताविति । मतत्रये दोषमुक्त्वा लिङ्गज्ञानस्यैव ज्ञानभानप्रयोजकतेति तदुद्धारमालोच्य मिश्रमते दोषमाह अनुव्यवसायेति । तन्मते भट्टमते शाब्दबोधे केवलार्थस्यापि करणत्वात् । असिद्धिकाले इत्यनेन ताद्दशपरोक्षसामग्रीभिन्नत्वासिद्धिरुक्ता । उक्तसामग्रीसिद्धावपीत्यनेन ज्ञाततया असिध्या परोक्षसामग्र्या अप्य सिद्धिर्व्याञ्जना । ननु प्रामाण्यग्राहकान्तराभावाज्ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकत्वासिद्धिमुद्धृत्यैव साध्यं सिद्ध्येदित्यपरमनुकूलमित्याशङ्क्य तस्यास्तदसिद्ध्युद्धारो न प्रकृते सम्भवति प्रामाण्यग्राहकतया तन्मतसिद्धत्वमेवेति न भट्टस्योद्देश्यासिद्धिरिति भावः ।

आपश्यत इति नान्वयः ते प्राग्धातोरित्यनुशासनात् इमनिजपि न सम्भवति समासे श्वेतिमरूपमिति व्यासे श्वेतिमानं रूपमिति प्रयोगात् तस्मादारूपमिति छेदः । ते प्राग्धातोरित्यत्र गत्यादिसंज्ञानां प्रागेव प्रयोगोऽतथाभूतानां तु व्यवहितोपीतिमते नानुपपत्तिगन्धोपि । अत एव वारुरारिपदविशकमथाविश्वप्रयोगः तथा च प्रकृतेप्यापश्यत इत्यन्वयः साधुः । हेषाशब्दं न शृण्वत' खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीतिधीरित्यादिपदार्थः अश्वत्वस्य धावनस्य चानुमानिकत्वलाभाय क्रमेण हेषाखुरविक्षेपध्वन्योराकर्णनमुक्तम् । यद्वा श्वेतरूपदर्शने हेषाशब्दश्रवणेन गवादिद्रव्यासंसर्गनिश्चये दृश्यताम्? श्वेतत्वमश्वससर्गं विनानुपपन्नमिति धीरश्वत्वस्य भासिका खुरविक्षेपशब्दश्रवणे च खुरविक्षेपशब्द उपलभ्यमानः धावनकर्तृत्वं विनाऽनुपपन्न इति धीर्धावनस्य श्वेतरूपस्याश्वान्यद्रव्यवृत्तित्वबाधधीसहिताऽधावद्द्रव्यवृत्तित्वबाधधीसहिता च द्रव्यवृत्तित्वधीरश्वत्वधावनोभयमालिकेति केचित् । श्वतोऽश्वो धावतीति ज्ञानं न प्रत्यक्षम् अश्वत्वादिद्रव्यनिष्ठजातिव्यञ्जकाभावात् नाप्यनुमितिः श्वेतत्वव्याप्त्यग्रहात् नाप्युपनीतभानं चाक्षुषत्वप्रयोजकाश्वेन्द्रियसन्निकर्षविनाशात् बहिर्विषये मनसोऽसामर्थ्यात् । हेषादेरपदत्वाच्च न पदं करणमित्यनायत्याऽर्थरावकरणमित्यभिप्रायः मानसोपनीतभाने तद्विति ग्रन्थकृत्स्वरसः । कार्यान्वितशक्तिवादे च प्रथममयं श्वे-

तोऽश्वो हेषावत्त्वादित्यनुमानं ततोऽयं श्वेतोऽश्वो धावति खुरविक्षेपशब्दविशेषवत्त्वादित्यपरम् । यत्त्वयं श्वेतो धावदश्वः हेषावत्त्वे सति खुरविक्षेपशब्दवत्त्वादिति तत्र तथासति श्वेतोऽश्वो धावतीत्याकारानुपपत्तेरिति मूलम् । पदजन्येति । घटादिध्वनिमाकर्णयतः घटमालोचयतः ज्ञानविषय. घटः पतित इत्यन्वयबोधः । मिश्रादिमतासिद्धयेति । तन्मते आकर्णतालोचनयोरन्वयबोधं प्रत्यजनकत्वात् । पदार्थोपस्थितिः प्रकृते घटज्ञानयोरुपस्थितिः । तुल्येति । ज्ञानविषयो घटः पतित इति ज्ञानस्य मिश्रेणापि मानसोपनीतत्वेनोपगमात् अन्वयबोधत्वेन तेषामुपपत्तिविरहात् ।

दर्शितानुव्यवसायं यत्रचेत्यादिना विवरीतुं घटज्ञानवान् अहं पटज्ञानवांश्चेति ज्ञानभ्रमेण शङ्कत न चेति । तादृशस्यापीति । पुनः संयुक्तसमवायरूपलौकिकसन्निकर्षस्य भट्टमतेऽहेतुत्वात् । उपनीतेति । उपनयसन्निकर्षोभयघटितसामग्र्या भट्टमते नान्वयबोधसामग्रीत्वं सन्निकर्षप्रवेशात् । पटज्ञानेति । पटज्ञानं शाब्दयामीत्यर्थः । घटादिज्ञानस्येच्छादेर्वेति क्रमेणान्वयः । अनयोरविद्यमानत्वे सामग्रीद्वयस्यापि अन्वयबोधसामग्रीत्वमिति तद्विद्यमानत्वानुधावनम् । तत्र पूरितविशेषणानुपादाने प्रथमदोषः भट्टमतसिद्धभिन्नत्वरूपविशेषणानुपादाने द्वितीयदोष इति विशेषणद्वयप्रवेशेपीत्यर्थः । मुख्येति । मानसत्वनियम इत्युक्तम् । कथञ्चिदिति । घटज्ञानवत्सोऽहं पटज्ञानवदिति ज्ञाने प्रायशोऽहं न स इति ज्ञानेपि कथञ्चित्स्वात्मनि परात्मासंसर्गाग्रहरूपं कारणमुपेत्येत्यर्थः । मुख्यविशेष्यताया इति । अथैवमीदृशरीत्या घटज्ञानवत्परात्मविशिष्टपटज्ञानवत्स्वात्मज्ञानस्य परात्मनो मुख्यविशेष्यत्वाभावेन वारणेपि कथं पटज्ञानवत्स्वात्मविशिष्टघटज्ञानवत्परात्ममुख्यविशेष्यकमानससामग्रीवारणं तादृशसामग्र्याः पटज्ञानलौकिकप्रत्यक्षजनकतया भट्टैरनुपगमादिति चेन्न ज्ञानान्तरविशेष्यतापन्नत्वस्य साक्षात्परम्परया वा ज्ञानान्तरविशेष्यतानापन्नत्वरूपत्वात् । यद्वा ज्ञानान्तरविशेष्यतानापन्नात्मनिष्ठमुख्याविशेष्यतायाः समानाधिकरणो यस्तन्निरूपितस्वाश्रयवृत्तिप्रकारताकग्रहः स एव विवक्षणीयः स्वात्मनिष्ठतादृशग्रहस्य परात्मनिष्ठविशेष्यतासामानाधिकरण्याभावान्न दोषः । यत्त्वेवं सति भट्टाचार्याणां मुख्यत्वनिवेश आपातत एव घटज्ञा-

नवत्पराप्तविशिष्टपटज्ञानवत्स्वात्मग्रहस्यापि विशेष्यतायाआ-श्रये स्वात्मनि तन्निरूपितस्वाश्रयवृत्तिप्रकारताकग्रहविरहादिति। तदुक्तम्। उपनीतघटज्ञानसमानाधिकरणपटज्ञानत्त्वादिना आत्मनि ज्ञानसामानाधिकरण्यघटकत्वेनात्मनो विशेष्यतया तन्निरूपितस्वाश्रयवृत्तिप्रकारताकग्रहस्य तद्वृत्तित्वेन मुख्यत्वस्यावश्यकत्वात्। वस्तुतो जागरे नियमत स्वात्मनि विजातीयमन संयोगसत्त्वेनाऽनुव्यवसायस्य स्वात्ममुख्यविशेष्यकत्वान्न पूर्वपक्षावतार इति।

नन्वेव योग्यतायाः शाब्दबोधभानोपगमेपि बाधवारणसम्भवात्समाधानासङ्गतिरित्यत आह यथाविवक्षणेत्विति। ज्ञाततादीतीति गर्हितत्वमाहत्य। ननु मिश्रमतासिद्धत्वं दातुं शक्यत एव व्यवसायानन्तरज्ञातताලिङ्गकज्ञानानुमितेर्विषयविशिष्टज्ञानानुमितिरूपाया ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन मिश्रमतेपि प्रामाण्यग्राहकत्वात् तदनुत्तरशुद्धज्ञानानुमितेश्च मिश्राणां ज्ञानविषयतालिङ्गकानुमितित्वेन तत्सामग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च मिश्रमतसिद्धत्वादित्यत आह यथाश्रुतेति। तथाच मिश्रमतासिद्धत्वनिवेशे आयासः स चेह नास्तीति भट्टमतासिद्धत्वं सम्यगिति भावः। विषयेति हेतुगर्भम्। विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति व्याप्तीत्यर्थः। विषयभाने तद्धर्मप्रामाण्यस्य न भानमित्याशङ्काव्युदासाय विषयभान साधितम्। तत्रेति। साक्षात्कार इति व्याख्यानात्प्रामाण्यस्य लौकिकभान फलितम्। सन्निकर्षापेक्षया दोषप्राबल्यमालम्ब्याह यदि चेति। अभ्यासदशायामिष्टापत्तेराह। अनभ्यासेति। व्यवसायगर्भतज्ज्ञानसामग्र्या बलवत्त्वात्। तुल्येति। प्रामाण्यभासिका सामग्री लौकिकसन्निकर्षगर्भा अप्रामाण्यभासिका च दोषगर्भेति तुल्यत्वम्। लौकिकसामग्र्यपेक्षया दोषविशेषस्य प्राबल्ये विप्रकृते दोषविशेषानुपगमोऽऽनुपदं व्युत्पादयिष्यते। धर्मिज्ञानस्येति। तदात्मकप्रामाण्यनिश्चयव्यावर्त्तनाय। तदनुरोधेन औत्तरकालिकप्रामाण्यसंशयानुरोधेन। तत्र अनुव्यवसाये, अन्यथाऽनुव्यवसायस्य प्रामाण्यानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया ततः प्रामाण्यसंशयो न स्यादिति भावः। अप्रामाण्येति। अत्रापि तस्मिन् प्रामाण्याविरोध्यग्राहकत्वमर्थः।

भ्रमत्वप्रमाभावयोरनुगमः ताद्दशेति । अनुपस्थिततयाऽनुव्यवसायस्याप्रामाण्यावगाहित्वासम्भवेन सामग्र्यास्तद्ग्राहकत्वाकत्वादिति भावः । ननु धर्मिनाशे धर्मिभानं न स्यात्तद्भासकसन्निकर्षाभावादत आह । तज्जनितेति । प्रामाण्यविषयकस्मरणरूपत्वे प्रामाण्यसंशयो न स्यादतः प्रामाण्याविषयकेति । मीमांसकानां धर्मिज्ञानाकारणत्वस्योक्तत्वादाह । तदुपनीतेति । इत्येवेति । मिश्रभट्टाभ्यामिति शेषः । पूर्वकल्पं निरस्यति । एतेनेति । नत्विति । अन्यथा इदंत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वादेर्ग्रहापत्तिः ।

अनुव्यवसायात्पूर्वमप्रामाण्योपस्थितौ दोषविशेषवशात्त प्रामाण्यभानम् । लौकिकसामग्रीतोपि दोषविशेषबलवत्त्वस्य सत्प्रतिपक्षादौ वक्तव्यत्वादिति शङ्कते पित्तादीति । अधीनत्वादेरिति । लौकिकसन्निकर्षस्य दौर्बल्यप्रापकम् आहार्येति । आहार्यभ्रमत्वस्य लौकिकताया व्यवस्थापनात् । प्रकारेति । विपरीतानुगमाय विरुद्धपदं ताद्दशधर्मानवच्छिन्नत्वेन विशेष्यता विवक्षणीयेत्यर्थः । अग्राहकत्वान्तं व्याख्याय पश्चाज्ज्ञानग्राहकत्वोपादानप्रयोजनकथने बीजमाह । एवमिति । ताद्दशेषणेति । ज्ञातताप्रत्यक्षसामग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वेन ग्राहकत्वेन च भट्टमतासिद्धतया वारणात् । मिश्रादीति । घटादिग्राहकसामग्र्या. मिश्रमतासिद्धत्वोक्तावपि सङ्ग्रहसम्भवेन तथोक्त्यैव ज्ञानग्राहकत्वप्रवेशस्य सुवचतया भट्टमतासिद्धत्वपर्यन्त व्यर्थं स्यादिति भावः । सति च ज्ञानग्राहकत्वे मिश्रमतासिद्धत्वोक्तौ ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इति ज्ञातताप्रत्यक्षसाग्रीसङ्ग्रहेण भट्टमते बाधो दर्शितः । तन्मतासिद्धतेति । तथाच मिश्रमतसिद्धभिन्नत्वोक्तावपि भट्टमतेन बाध इति भावः । गुरुणेति । गुरुमतसिद्धभिन्नत्वोक्तौ अनुमितिसामग्रीमादाय भट्टमते बाधासम्भवेपि प्रत्यक्षसामग्र्यनुधावनं मिश्रमतसिद्धभिन्नत्वोक्तावपि बाधं वक्तुम् । ज्ञाततारूपेति । मिश्राणां ज्ञातताज्ञानस्यैव सामग्रीघटकता न तु ज्ञाततायाः इति भावः । असङ्ग्रहादिति । प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वात् । ज्ञानविषयो घट इत्यादिशाब्दानुमितिसामग्रीणामसङ्ग्रहेपि न क्षतिरित्यादि प्राक्सिद्धान्तितत्वेन पटज्ञानकालीनो घट इति शाब्दादिसङ्ग्रहापातो व्यर्थ एवेति न शङ्क्यम् घटादिपदस्य वस्तुविशेषोपलक्षणतया त-

त्प्रत्यक्षाप्रसिद्धेः ज्ञानान्तराविषयकशाब्दबोधाद्यप्रसिद्धेश्चोक्तशाब्दबोधमादायैव तत्प्रामाण्ये साध्यसत्ताया वाच्यत्वात् पटज्ञानविषयो घट इति शाब्दात्मकव्यवसायसामग्र्याः सङ्ग्रहस्य भट्टेनेत्यादिपङ्क्तौ दर्शनीयतया स्वाश्रयज्ञानविषयघटशाब्दबोधाद्यसङ्ग्रहनैयत्यस्य व्यक्तत्वाच्च । मिश्रमतेति । मिश्रमते लौकिकसन्निकर्षविगमेपि व्यवसायोपनीतघटत्वभानादिति भावः । वैकल्पिकतेति । विशेष्यितात्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य बाधग्रहस्य तद्धर्मितावच्छेदककतद्वत्ताज्ञानं प्रति विरोधित्वादिति भाव. । ज्ञाने इति । ज्ञाने विषयबाधग्रहो विषयविशिष्टज्ञानभानं निवर्त्तयेत् विषयतायां तद्बाधग्रहश्च प्रामाण्यभानमित्याशयः । समाहितमिति । सर्वमते ज्ञानत्वविषयतद्वति तत्प्रकारकत्वानामेकत्र त्रयमितिरीत्यैव भानोपगमादिति भावः । उक्तव्यवसायेति । न चैवं विषयाविशेषपरतया प्राक् तत्प्रवेशावश्यकत्वविरोधः ताद्दशविषये मानाभावात् तत्प्रामाण्यं वा पक्षाद्बहिर्भाव्यमिति भावः । तदपीतिपक्षे ज्ञानत्वप्रकारकत्वगर्भत्वामेव सविषयकवृत्तिजातिप्रकारकत्वागर्भत्वं देयम् विशिष्यपक्षत्वे च तन्न पक्षाकार्यामित्यर्थः । शब्दाजन्येति । कारणाकारणसाधारणताद्दशसामग्रीत्वस्य भट्टमतेऽतिप्रसक्तत्वेन ज्ञानग्रहोपधायकतानवच्छेदकत्वादिति भावः । शाब्दबोधव्यक्तिविशेषमादाय सङ्गमयति यत्कालीनेति । पदजन्यत्वेन गृहीतज्ञानोपस्थितिघटितसामग्रीत्वात् पदाजन्यज्ञानोपस्थितिघटितसामग्रीवृत्तिसमुदायत्वमन्यदित्यावेदयितु यत्कालीनेत्यादि । ताद्दशसमुदायत्व ज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकमिति न भट्टस्य ज्ञान पदाजन्यज्ञानोपस्थितौ ज्ञानग्रहोपधायकत्वाज्ञानात्तत्प्रतिबन्धकस्य तत्र ज्ञानग्रहानुपधायकत्वज्ञानस्यैव सत्त्वादित्यर्थः । विशेषदर्शनम् एतत्कालीनकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थितिः पदाजन्यतया न ज्ञानग्रहोपधायिकेति बाधदर्शनम् । ताद्दशेति । यत्समुदायत्वस्योक्तप्रकारेण तदीयाभ्युपगमे भानभावस्तस्यैव कालान्तरे तदीयाभ्युपगमे भानमिति न बाध इत्याशयः । अत एव यत्कालीन–तत्कालीनेति उपलक्षणम् । प्रकारान्तरेणापि बाधं निरस्यति उक्तेति । तद्दशायाम् उक्तविशेषदर्शनदशायाम् । व्यवसायेत्यनुव्यवसायोपलक्षणम् । सामान्यत इति । ज्ञानभासकसामग्री स्वानन्तरोत्पन्नज्ञानविषयकग्रहोपधा-

यिकेत्यभ्युपगमेत्यर्थः । गुरूणां सिसाधयिषिताया एव सामग्र्याः नैयायिकानामनथात्वे परतस्त्वासिद्धिरविराधादित्यालोच्य न्यायमत चेत्युक्तम् । तस्मात् व्यवसायसामग्र्या दुःसङ्ग्रहत्वात् । येन रूपेण स्वाश्रयग्रहोपधायकतावच्छेदकता दर्शिता तस्य निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतानवच्छेदकत्वमाह पदजन्येति । तादृशयोग्यताज्ञानस्येति । पदाजन्ययोग्यताज्ञानस्येत्यर्थः । योग्यताविषयकशाब्दबोधे अर्थाबाधरूपयोग्यताज्ञानत्वेन तादृशयोग्यताज्ञानकारणत्वस्य भट्टेनोपगमात् । अत्र यादृशशाब्दबोधे न तदनुप्रवेशस्तादृशसामग्री भट्टमतासिद्धाभिन्नापि न स्वाश्रयग्रहोत्पत्तिप्रयोजिकेति सूचयित्वा यादृशशाब्दबोधे न तदनुप्रवेशस्तादृशसामग्रीं व्यावर्त्तयितु नियतपदमित्याशयेन तादृशसामग्रीं स्फुटयति पदजन्येति । तथाच तादृशशाब्दबोधसामग्र्या भट्टमतासिद्धत्वादेव व्यावृत्तिरिति भावः । कामनाविशिष्टस्येति । तत्र कामनावत् स्वधार्मिकेष्टसाधनताज्ञानोपयोगित्ववत् स्वधर्मिककार्यताबोधोपयोगित्ववत् स्वर्गकामकयागः कार्य इति बोधः। इष्टेति। यागे साक्षादिष्टसाधनत्व बाधितम् इष्टसाधनत्वपूर्वोपस्थित्यधीनबोधविषय इति भावः । इतरेति । भट्टैरपि यद्धर्मविपरीतवद्यद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकयद्धर्मावच्छिन्नाभावग्रहस्य तद्धर्मवत्तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकतत्प्रकारकशाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् । ईदृशकार्यकारणभावबलेनैव पदानुपस्थिततदर्थस्य भानात् तथा च भट्टमतासिद्धत्वादेव न बाध इति भाव । अर्थाध्याहारेति । यत्किञ्चिदेकपदाधीनपदार्थोपस्थितिपदानधीनापरपदार्थोपस्थितिद्वयघटितसामग्र्या गुरुमते शाब्दबोधजनकत्वादिति भावः । स्पष्टीकृतं चैतत्तदासत्तिमूलटिप्पण्याम् । यद्यादिति वीप्सासमुदायप्रसिद्धये । गुरुमते इति । व्यवसायानुव्यवसायसामग्रीघटकानां भट्टमते ज्ञानग्राहकत्वाभावाज्ज्ञानं गुण इत्यादिशाद्बबोधसामग्रीघटककारणनिष्ठरूपाणामेव यच्छब्देन धर्त्तव्यत्वादिति भावः । गुरुमतसिद्धतादृशसामग्रीपर्याप्तज्ञानग्राहकतावच्छेदकरूपस्य भट्टमते ज्ञानग्राहकतानवच्छेदकत्वादुक्तविवक्षायामपि यद्यद्रूपशब्देन ज्ञानं गुण इति शाद्बबोधकारणगततच्छून्यकारणान्तर्भावेण पर्याप्तत्व दुर्वारमित्याशङ्कावारणायानिवेशादित्यन्तम् तथाच पदजन्यकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थितिघटितसामग्र्यां सत्यां भट्टमते तादृशशाब्दबोधो-

दयास्ताद्दशसामग्रीत्वमेव यद्यद्रूपावच्छिन्नेत्यादिक्रमेण भट्टमतसिद्धम् तत्तद्रूपशून्यं च गुरुमतेऽध्याहृतज्ञानग्राहक शाब्दसामग्रीघटककारणमिति न सोऽर्थः। विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्याकारणत्वेऽप्याह वस्तुत इति। तात्पर्यादिति। काम्यसाधनताज्ञानप्रकारकपाकप्रतीतिजनकत्वेनेच्छाप्रकारकपाकपदज्ञानम् आदिना अर्थाबाधरूपयोग्यताज्ञानं पाकः काम्यसाधनताज्ञानयोग्य इत्याकारं ग्राह्यम् तत्तद्रूपशून्यकारणपर्याप्तत्वमुपेक्ष्य तदन्तर्भावेण पर्याप्तत्वप्रयोजनमाह ज्ञाततेति। भट्टमतेपीति। विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन वस्तुतोऽर्थाबाधरूपयोग्यताज्ञानत्वेनेति शेषः। तात्पर्यासत्त्वे इति। तात्पर्यसत्त्वे गुरुमतेपि योग्यताज्ञानस्य पृथक्कारणत्वे मानाभावाद्भट्टमतसिद्धकारणं गुरुमते नैवास्तीति तत्सामग्रीवारणम्। पूर्ववत् ज्ञानवानात्मेत्यादौ गुरुमते सामान्यतोभट्टाभ्युपगमविषयत्वाद्बाधवारणमाशङ्क्य निराकरोति ज्ञानेति। व्यावृत्तेति। ज्ञानभासकसामग्र्यविषयकत्वं विशेषणमित्यर्थः। तद्व्यक्तिभिन्नत्वमित्येके। शाब्दान्यत्वं माऽस्त्वित्याशयेन समाधानान्तरमाह वस्तुतस्त्विति। परोक्षत्वमात्रप्रवेशे ज्ञानाविषयकपरोक्षत्वनिवेशे च दोषं दर्शयन्नेव निरुक्तज्ञानांशे परोक्षत्वमावश्यकमित्याह एवञ्चेति। रूपेति। मनःसंयुक्तसमवायजन्यं घटं जानामीति ज्ञानं गुण इत्यनुमितिवारणेऽपि तादृशोपनीतिभानावारणात्। अनेनैव दीधित्युक्तेनैव। दर्शितप्रयास इति। योग्यताया शाब्दबोधाप्रवेशः अध्याहृतज्ञानग्राहकशाब्दसामग्रीवारकाविवक्षाविशेषश्चेत्यर्थः। एवमिति। आदिना घटज्ञानवानात्मा घटज्ञानवानित्यादिग्रहः। अनेनापीति। अपिना ज्ञानान्तराविशेषणतापन्नाविशेषणस्य वैकल्पिकग्रहः। एतेन एतन्मते घटज्ञानं गुण इत्यादिशाब्दबोधसामग्रीवारणाय भट्टमतसिद्धभिन्नत्वसत्त्वेन एतद्विशेषणगुरुत्वमालोच्यास्माभिर्लघुसामग्रीपक्षसङ्कोचेन। अप्रामाण्यग्राहकसामग्रीग्राह्याश्रयकान्यत्वानिवेशेन प्रथमविप्रतिपत्त्यभिप्रायेण तद्दूषणमितिचेत्तदाप्याह एकस्यैवेति। व्याख्यानस्यैव विरोधवारकत्वादाह एवमिति। उभयत्रेति। तद्वति तत्प्रकारकत्वाश्रयेच्छाग्राहकेण प्रामाण्यग्रहात्तत्प्रवेशः तादृशेच्छालौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या प्रामाण्यग्रहे तु न तत्प्रवेश इति व्यक्तम्। अत्यन्तायोगव्यवच्छेदेति। अत्रात्यन्तपदार्थस्यान्वयितावच्छे-

दकव्यापकत्वस्यायोगपदार्थे समभिव्याहृतक्रियासम्बन्धाभावेनान्वयः । नील सरोज भवत्येवेत्यादौ नीलभवनसम्बन्धाभावे अन्वयितावच्छेदकीभूतसरोजत्वव्यापकत्वबाधात् । नापि तद्व्यवच्छेदे तदन्वय. नीलभवनसम्बन्धाभावव्यवच्छेदेऽपि तद्बाधात् । किन्त्वयोगेऽत्यन्तपदार्थस्य व्यवच्छेदः स चान्वयितावच्छेदकाव्यापकत्वरूपः । नचैवमपि नीलभवनसम्बन्धाभावस्य सरोजत्वाव्यापकत्व सरोजत्वाधिकरणे क्वचित्तद्व्यवच्छेदसत्त्व एवेति अत्राप्ययोगव्यवच्छेद एव पर्यवसानमिति वाच्यम् तथापि अन्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव तदन्वयपर्यवसानात्तत्रैवात्यन्तायोगव्यवच्छेद इति परिभाष्यते न त्वयोगव्यवच्छेद इति विशेषः । नीलेन सरोजेन भूयत एवेत्यादौ च यथा सरोजत्वसामानाधिकरण्येनैव नीलभवनायोगव्यवच्छेदो बुध्यते तद्वत्स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एवेत्यादौ स्वाश्रयाविषयकग्रहत्वसामानाधिकरण्येनैव प्रामाण्यविषयित्वायोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यविषयितापर्यवसन्नः प्रतीयेत तथा च विभौ सिद्धसाधनादिरित्यर्थः । अत्यन्तायोगव्यवच्छेदप्रत्ययं निराकरोति ज्ञानमिति । एवञ्चेति । विशेष्ये कर्मणि आख्यातार्थायोगव्यवच्छेदभानासम्भवे चेत्यर्थः । विशेषणीभूते कर्त्तरि क्रियाकर्तृत्वायोगव्यवच्छेदप्रत्ययस्थले चायोगे विशेषणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं क्रियाकर्तृत्वान्वयि तद्व्यवच्छेदपर्यवसानमाह प्रकृतेपीति । नन्वेवकारस्य तादृशार्थे शक्तिविरहात्कथं तद्बोध इत्यत आह तद्बोध इति । एवकारस्याभावव्यवच्छेदयोः खण्डशक्तिः निष्ठत्वप्रतियोगित्वे संसर्गः अभावप्रतियोगित्वाभावे लक्षणा चेत्याभिप्रायः । बाधाद्यभावघटितत्वं भिन्नत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । ज्ञानानुमित्यादिः ज्ञानवानिच्छावत्त्वादित्यादौ । तत्प्रत्यक्षं ज्ञातो घट इति घटस्य ज्ञाततेति वा । अनभिमतासिद्धिवदभिमतासिद्धिरप्यर्थान्तरमित्याह अर्थान्तरमित्यादि । नन्वन्यथाख्यात्यनुपगमेन कथं परतस्त्वाभ्युपगम आपाद्यः । एव ज्ञानं गुणइत्यादि ओदनसाधनताज्ञानविषयपाक ओदनकामकर्त्तव्यताबोधविषय इत्यादिप्रामाण्याविषयकज्ञानान्युपादाय तत्सामग्र्यग्राह्य इत्यभ्युपगम्येत्यर्थः । तस्माद् गुरूणां मते परतस्त्वाभावादेव न केनापि रूपेण तदभ्युपगमसम्भवः नापि बोधोऽन्यथाख्यातिसामग्र्याः साध्याघटकत्वादिति ।

अर्थान्तरस्येति । अनुव्यवसायसामग्रीमादायोक्तपरतस्त्व

सत्त्वेन चारितार्थ्याद्गुरुणा समं विवादे प्राथमिकज्ञानग्राहकसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकासिद्धिरित्यर्थः । न्यायमतेऽनुव्यवसायसामग्र्यां गुरुमतासिद्धत्व शङ्कते यदि चेति । अस्त्येवेति । न्यायमते इति शेषः । गुरोरिति । तावता ज्ञानप्रत्यक्षसामग्रीत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य प्रामाण्यग्राहकतानिश्चयेन गुरुनिष्ठेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायसामग्र्यां तेन रूपेण प्रामाण्याग्राहकत्वनिश्चयो न्यायमतेन गुरोः सम्भवतीत्यर्थ. । ज्ञानप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीत्वेनाभ्युपादानासम्भवेऽपि कालघटितकारणपर्याप्तसमुदायत्वेन तदुपादानसम्भवादनुव्यवसायसामग्रीवारणं शङ्कते । यदीति । विशेष्यवृत्त. केनापि रूपेणाभावानङ्गीकारादिति भावः । शङ्कायाः सर्वथा तुच्छत्ववारणाय ज्ञानसामग्रीत्वादिनेति । आदिना ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वग्रह. । इदानीमभ्युपगमे धर्मितावच्छेदकं निवेश्य शङ्कां सङ्क्रमयति यदि चेति । सामग्रीत्वादिनेत्यादिना प्रामाण्याविषयकसविषयकजनकसामग्रीत्वग्रहः । एकतरेति । धर्मिज्ञानोत्पादकसामग्रीत्वस्य धर्मिज्ञानघटिततया बोध्यस्मरणोत्पादकसामग्रीत्वस्य बोध्यस्मरणघटिततया सत्त्वेन ज्ञान गुण इत्यादिशाब्दबोधव्यक्तिमेव तज्ज्ञानपदेनोपादाय तदुत्पादकसामग्रीत्वेनोभयमतासिद्धान्यतरत्वादित्यर्थः । अन्यथाख्यातिव्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्व च गुरुमतेऽसिद्धमेवेति भावः । व्यवसायतया स्वीकृतज्ञानग्रहव्यक्तीति । इय तज्ज्ञानव्यक्तिपदार्थ इति सूचनाय व्यक्तिपदम् तथाच न्यायमतेऽनुव्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन गुरुमतासिद्धत्वमनपवादमिति भाव. ।

अत्र मिश्रेण सम विवादे आहत्य नैय्यायिकानामुद्देश्यं सिद्धत्येव न त्वेतावता त्रिभिर्विवादे तेषामाहत्य तत्सिद्धिरावश्यकी । भट्टेन समं विवादे ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वस्य दुःसाधनत्वात् न्यायमते तादृशसामग्र्या एवाप्रसिद्धेः तस्यां ज्ञानविषयतालिङ्गकत्वमुपगम्य तत्साधने ज्ञाततायां विवादपर्यवसानापत्ते' । एव च गुरुणा समं विवादे साध्याघटकीभूताया व्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धावपि न क्षतिः सर्वथोद्देश्यासिद्धिविरहादित्याशयेन समाधत्ते अनुव्यवसायेति । यावदनुव्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकत्वे साधनीये यत्किञ्चित्तत्सामग्र्यास्तद्ग्राहकत्वस्य विरोधित्वादिति भावः । तर्हि गुरुणा समं विवादे नैयायिकानां स-

र्वथोद्देश्यं न सिद्ध्येदित्यत आह ज्ञानस्येति । न्यायमते व्यवसायानुव्यवसाययोर्भेदव्यवस्थाप्यज्ञानस्य स्वविषयकत्वखण्डनेन व्यवसायसामग्र्याः साध्यघटकज्ञानग्राहकत्वखण्डनादेव प्रामाण्यग्राहकत्वरूपोद्देश्यसिद्धिरिति भावः । एवं भट्टेन सम विवादे ज्ञाततारूपपदार्थान्तरमस्तु मा वाऽनुमितिसामग्रीतल्लिङ्गकालस्थानिकवस्त्वन्तरालिङ्गका वा सर्वापि साध्यघटिकाऽस्तु ज्ञानस्यातीन्द्रियतां निराकृत्य प्राथमिकज्ञानग्राहकग्राह्यतानिराकरणादुद्देश्यसिद्धिर्बोध्या । वज्रलेपायितत्वादिति । भट्टमतासिद्धभिन्नसन्निवेशोपीदं विशिष्टज्ञानसामग्र्या इति विशेषणज्ञानस्याकारणतया गुरुभिरुपनीतभानानुपगमात् । एतन्मते इति । पूर्वमतेऽन्वयबोधसामग्रीत्वेन भट्टमतसिद्धत्वात् । सकलेति । ज्ञानवानिच्छाया इत्यादौ । तत्तद्ग्रहेति । तज्ज्ञानोत्पादकसामग्रीत्वेनाधिकरणाद्यात्मकाभावगर्भकारणानां प्रामाण्याग्राहकत्वादित्यर्थः । ज्ञानमिति । अन्यथाख्यातिमादाय तज्ज्ञानव्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्वमप्रसिद्धम् धर्मिज्ञानबोध्यस्मरणैकतरव्यक्तिमुपादाय तत्प्रसिद्धावपि क्वचिदन्यथाख्यातिसामग्र्यां गुरुमतासिद्धभिन्नत्वमित्येकसत्त्वेपि द्वयं नास्तीतिन्यायेन मतत्रयसिद्धान्यत्वमित्यर्थः । इत्यादिकमिति । उक्तरीत्या भट्टमते कथञ्चिज्ज्ञानग्राहकपदसार्थक्यम् गुर्वादिमते संपूर्णं व्यर्थम् । पूर्वमते च घटादिसामग्रीवारणाय ग्राहकपदसार्थक्यं ज्ञानपदं तु भट्टानुग्रहायेति । एवं ज्ञानजन्याज्ञाततेति प्रत्यक्षमादाय बाधवारणाय पूर्वोक्तविशेषणानुधावने च न्यायमतासिद्धत्वघटितविशेषणं व्यर्थमित्यस्याग्रिना परिग्रहः । श्रीरस्तु ॥

हरिचरणसरोजे हृद्गने पूजनीये
विविधवसुसमाजांस्तान् प्रमाणान्निशम्य ।
मणिघृणिसुसमीक्षाकाशिकावर्णमन्त्रै-
र्भ्रमहरपरिपाटीपुष्पपूजां तनोमि ॥ १ ॥

इति श्रीरङ्गनाथसूरिसूनुनारायणानुजस्य कृष्णभट्टस्य स्वतस्त्वप्रथमविप्रतिपत्तिगादाधरीकाशिकाकृतिः(१) सम्पूर्णा ॥

---

(१) अतः परं प्रत्यक्षगादाधर्याः प्रामाण्यवादस्य काशीशङ्कर्याख्यं क्रोडपत्रं यथोपलब्धं प्रकाश्यते ।

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

प्रामाण्यवादगादाधरीक्रोडपत्रम्।

न च यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तद्धेतुरनुमितौ व्याप्तेरिवेति मूलम्। यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ—यद्व्यतिरेकसंशयनिश्चयौ इति शिरोमणिः। अत्र परेत्वित्यादिना घटस्य संशय इत्यादौ स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानं संशयपदार्थः चरमविषयितायामेव षष्ठ्यर्थस्य निरूपकत्वस्य निरूप्यत्वस्य वाऽन्वय इत्युक्तम् भट्टाचार्येण।

ननु प्रथमविषयितायां षष्ठ्यर्थस्यान्वयः कथं न कृत इति। नच प्रथमविषयितायामन्वये एकदेशान्वयप्रसङ्ग, द्वितीयायामन्वये तु न तथा विषयिताविशिष्टविषयिताज्ञानोभयस्य संशयपदार्थत्वादिति वाच्यम् चैत्रस्य पुत्र इत्यादिवत् सप्रतियोगिकपदार्थतावच्छेदकेनेतरान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् पदार्थतावच्छेदकजात्या सहैवेतरान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इति चेन्न प्रथमविषयितायां षष्ठ्यर्थान्वये घटं सन्देह्मीतिशाब्दबोधस्य घटत्वावच्छिन्नविषयिताशालिज्ञानाभावप्रकारक-घटं न जानामीत्याकारकनिश्चयप्रतिबध्यतानुपपत्तेरिति ध्येयम्।

केचित्तु प्रथमविषयितायामन्वये घटसंशयो न घटीय इति व्यवहारस्य प्रामाण्यापत्तिः। चरमविषयितायां घटीयत्वाभावेनोक्तव्यवहारस्य घटीयत्वाभाववत् तादृशविषयिताशालित्वादित्याहुः। तन्न तादृशव्यवहारस्य संशयधर्मिकघटाविषयितावदन्यत्वबोधकतया प्रामाण्यापत्तेरयोगात् अन्यथा चरमविषयितायामन्वयेऽपि घटसंशयो न घटाभावीय इत्यादिव्यवहारस्याप्रामाण्येन तस्य प्रामाण्यापत्तेर्दुरुद्धरत्वादिति ध्येयम्॥ १॥

अथ निरुक्तविषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानस्य संशयपदा-

र्थत्वे भूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयस्य भूतलसंशयत्वापत्ते. ताद्दशविषयितावशिष्टभूतलविषयितासत्त्वादिति । न च प्रकारितावशिष्टप्रकारितताशालिज्ञानत्वमेव संशयत्वम् प्रकारितायाश्च भूतलनिरूपितत्वाभावान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् वायौ रूपं नवेत्यादिसंशयस्य रूपसंशयत्वानुपपत्तेः असमानप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे वायुवृत्तित्वसंशयत्वापत्तेश्चेति चेन्न प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन–एवं स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व–एतत्त्रितयसम्बन्धेन विषयितावशिष्टविषयिताशालिज्ञानस्य संशयपदार्थत्वान्नानुपपत्ति. । अथवा स्वनिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदताकविषयित्वावच्छिन्नं यत् स्व तदन्यत्वस्य चरमविषयितायां निवेशान्न भूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयस्य भूतलसंशयत्वापत्तिः संशये उभयकोटितानिरूपितविशेष्यताद्वयस्योपगमेन भूतलविषयितायां ताद्दशान्यत्वविरहात् न वा वायौ रूपं नवेत्यादिसंशयस्य रूपसंशयत्वानुपपत्तिः रूपविषयितायां ताद्दशान्यत्वसत्त्वादिति ध्येयम् ॥ २ ॥

तेन व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता लभ्यत इति शिरोमणि. । व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति तृतीयार्थोऽनतिरिक्तवृत्तित्वं नतु स्वरूपसम्बन्धरूपम् तथासति ग्राह्याभावज्ञानत्वस्य ग्राह्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकग्राह्याभावनिश्चयत्वघटकत्वेन ग्राह्यनिश्चयस्य च ग्राह्यज्ञानाहेतुतया ग्राह्यविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । पर्याप्तिनिवेशे च तदर्थपर्यालोचने लाघवासम्भवादित्युक्तम् भट्टाचार्येण ।

अथ यद्व्यतिरेकघटकीभूताखण्डधर्मप्रकारेण पदार्थान्तरावगाहिभ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वानुरोधेन परस्परोपश्लेषावगाहिविषयिताशालिज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् तथाच यद्व्यतिरेकग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वमेवासिद्धम् कुतोऽवच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे लाघवगौरवविवेचनमिति । न च यत्र विषयविशेषेऽनुमितेरितरसामग्रीसमवधानकाले व्याप्तिघटकपदार्थांशे भ्रमात्मकव्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानं कस्यापि न जातम् तत्र विशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकता कल्प्यते लाघवादिति तत्रैव पर्याप्तिनिवेशासम्भव इति वाच्यम् ताद्दशविषयस्य प्रामाणिकत्वे पर्याप्तिघटितनियमस्य सम्भवेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितनियमस्वीकारस्यानौचित्यात् । नचा-

वच्छेदकतायाः प्रत्येकपर्याप्तिनिवेशोऽप्रसिद्धभ्रमस्थलविशेषे विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणासम्भवात्तदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वे सति तदवच्छिन्नत्वत्वरूपैव पर्याप्तिर्निवेश्या तथाच तदपेक्षयाऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानिवेशेन गौरवमिति वाच्यम् व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वातिरिक्तप्रामाण्यज्ञानाभावादिनाऽवच्छेदात् दृष्टान्तासिद्ध्याद्यापत्तेः। अनतिरिक्तवृत्तित्वस्यापि स्वव्यापकतत्कत्वपर्यवसन्नतया व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वेन व्यापकत्वमनिवेश्य पर्याप्तिनिवेशलाघवानवकाशस्यासम्भवदुक्तिकत्वाच्च इति चेत्।

अत्र केचित् यद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकज्ञानत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्य भ्रमसाधारणप्रतिबन्धकत्वानुरोधेनाशक्यत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्यैव पर्याप्तिर्निवेशयितुं शक्ये तादृशनिवेश एव लाघवासम्भवः। तथाहि अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वव्यापकतादृशविषयत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वोपलक्षितविषयिताशालिज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतैव निवेश्यते। तथाच पर्याप्तिनिवेशे स्फुटतरगौरवम् जनकतायां निरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकतानिवेशात् व्याप्त्यभावविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकधर्मान्तरप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदककतिपयाविषयतानां व्याप्त्यभावप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वेऽपि न क्षतिः। तादृशजनकतायां निरुक्तविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च निरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकजनकतावच्छेदकीभूतानामुदासीनज्ञानीयव्याप्तिघटकपदार्थविषयितानां व्याप्त्यभावज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वेऽपि न क्षतिः। वस्तुतस्तु निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयिताज्ञानत्वोभयपर्याप्ताभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नसाक्षादवच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वमेव विवक्षणीयम्। तथाच भ्रमप्रमासाधारणव्याप्त्यभावज्ञानीयाविषयतानां निरुक्तजनकतावच्छेदकत्वेन तादृशविषयिताज्ञानत्वे उभयस्मिन् अभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नाया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तत्वादनुमितौ दृष्टान्तत्वनिर्वाहः। ईदृशरी-

त्या पक्षे साधनत्वनिर्वाहोऽपि बोध्य॰। साक्षादवच्छेदकतायामभाव॰ निष्ठावच्छेदकताभेदानिवेशादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अ- प्रामाण्यनिश्चयाभावादीनां निवेशोऽपि न दर्शितरीत्या पर्याप्तिनिवे- शासम्भवः। न च विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः ग्राह्याभावनिश्चयत्वाव- च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिताया अभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नसाक्षा- दवच्छेदकताया निरुक्तविषयताज्ञानत्वोभयस्मिन् पर्याप्तत्वादिति वाच्यम् विरोधिकोट्यप्रकारकत्वातिरिक्ताभावनिष्ठावच्छेदकताभेदस्य विवक्षणीयतया विरोधिकोट्यप्रकारकत्वातिरिक्ताभावनिष्ठावच्छेदक- ताभिन्नत्वस्य विरोधिकोट्यप्रकारकत्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वेन तत्साधारणावच्छेदकत्वस्य निरुक्तविषयताज्ञानत्वोभयपर्याप्तत्वात् विशिष्टबुद्धौ व्यभिचाराभावात्। एतेनाप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्ट- निरुक्तविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव साम- ञ्जस्ये पर्याप्तिनिवेशस्यासङ्गतिः। विशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेद- ककोटौ अप्रामाण्यनिश्चयाभावनिवेशेन तद्घटितधर्मावच्छिन्नप्रतिब- बन्धकत्वाभावादेव विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारासम्भवेन तन्मात्रप्रयोजन- कस्य पर्याप्तिनिवेशस्यानर्थक्यादित्यपि परास्तम्। अनतिरिक्तवृत्ति- त्वनिवेशापेक्षया पर्याप्तमनिवेश्य निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयितायां स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकतानिवेशोऽपि लाघवासम्भवादित्याहुः।

तच्चिन्त्यम्। यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमनिवे- श्य यद्व्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वेन प्र- तिबन्धकतानिवेशस्यापि शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वात्। यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकतानिवेशस्योभयत्रैव साम्यादिति ध्येयम्।

नव्यास्तु यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वपदेन यद्धर्मावच्छिन्नप्रति- योगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारता- निरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिग्रहत्वावच्छिन्नत्व- मेव विवक्षणीयम्। साध्यीभूतजन्यत्वमपि तद्धर्मावच्छिन्नकार- णताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपित ग्राह्यम् नातो धर्मभे- दमादाय दोषः। न चैवमपि तादृशयद्व्यतिरेकग्रहत्वव्याप्यवच्छेदक- ताकत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशापेक्षया गुरुतरव्यापकतानिवेशो- ऽनुचित इति वाच्यम् अप्रामाण्यज्ञानाभावादेरपि अनुमित्यादिनिरूपि- तव्याप्यभावज्ञानादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रविष्टतया त-

त्प्रतिबन्धकतायामपि तादृशग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वस्य विशिष्टधी-प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि तस्याभावरूपतया अभावावृत्तितादृशग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वस्य विशिष्टधीप्रतिबन्धकतायामपि सत्त्वेन विशिष्टव्यभिचारप्रसङ्गात् । विरोधिप्रकारत्वाभावातिरिक्ताभावावृत्त्यवच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशे चाभावद्वयघटिततादृशव्यतिरेकग्रहनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वनिवेशापेक्षयाऽभावत्रयघटितनिरुक्तावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणयद्व्यतिरेकग्रहत्वकत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे लाघवानवकाशः । एतेन व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटावपि पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतया व्यापकतानिवेशापेक्षया पर्याप्तिनिवेशे लाघवानवकाशोऽसम्भवदुक्तिक इति प्राग् यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तम् । निरुक्तपर्याप्तिघटकाभावत्रयप्रतियोगितावच्छेदककोटावपि पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

एतदपि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ तत्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगितासम्बन्धावगाहित्वनिवेशमतानुसारेण संसर्गांशे भ्रमानभ्युपगमेन च यथाकथञ्चित् सङ्गच्छते प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशमते प्रतियोगितासम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकस्य व्याप्तिघटकपदार्थांशे भ्रमात्मकव्याप्त्यभावज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतयाऽखण्डव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन यद्धर्मपदेन व्याप्तित्वस्य धर्तुमशक्यतया दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गात् । एवं संसर्गांशे भ्रमोपगमे व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गघटकव्याप्तिघटकपदार्थांशे भ्रमात्मकतादृशप्रतियोगित्वसम्बन्धावगाहिव्याप्त्यभावज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वेन वास्तवव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गतावगाहितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया यद्धर्मपदेन व्याप्तित्वादेरुपादानासम्भवेन तद्दोषप्रसङ्गाच्चेत्यवधेयम् ।

केचित्तु अप्रसिद्धभ्रमस्थले उक्तरीत्याऽभावत्रयघटितपर्याप्ति निवेश्य वास्तवयद्व्यतिरेकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशोऽपि सम्यक् तत्र च व्यापकतानिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इत्यभिप्रायेण ग्रन्थं सङ्गमयन्ति ॥ ३ ॥

अथ तथापि विरोधिप्रकारकत्वाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपक-

यद्व्यतिरेकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वनिवेशेनैव विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारण सम्भवति विरोध्यप्रकारकयद्व्यतिरेकप्रकारकग्रहत्वरूपनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां विरोधिप्रकारकत्वाभावनिरूपकत्वसत्त्वेन तस्या हेत्वघटकत्वात् इति किं गुरुतरव्यापकतानिवेशेनेति चेन्न निश्चयत्वं हि केषाञ्चिन्मते विरोधिप्रकारकत्वानवच्छिन्नतदभावप्रकारिताशालिज्ञानत्वरूपम्, केषाञ्चिन्मते विरोधिप्रकारकत्वानवच्छिन्नतदभावप्रकारकत्वाद्यवच्छिन्नकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वरूपम्, केषाञ्चित् विरोध्यप्रकारकतदभावप्रकारकज्ञानत्वरूपमित्यादिनानामतानुसारेण विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणाय विरोधिप्रकारित्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकयदभावप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका विरोधिप्रकारत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपककिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका च सती विरोधिप्रकारकत्वाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपिका या यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता तन्निवेशापेक्षया यद्व्यतिरेकग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशस्यैव लघुत्वादिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

अथ यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशोऽपि तादृशव्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञाने यद्धर्मावच्छिन्नांशे यद्धर्मावच्छिन्नत्वं भासते तद्धर्मावच्छिन्नांशे तद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकावगाहि-अभावो हेत्वसमानाधिकरण-इत्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकताया अपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकतया व्याप्त्यादिनिश्चयाजन्ये अभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाने व्यभिचारो दुर्वार इति । न च यद्व्यतिरेकज्ञानत्वसमनियतप्रतिबन्धकतानिवेशान्नायं दोष इति वाच्यम् प्रतिबन्धकताया भ्रमसाधारणत्वात्तादृशसमनैयत्याप्रसिद्धेः । न चाभावाद्यंशे हेतुसामानाधिकरण्यादिसंशयात्मकव्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञाने उक्तप्रतिबन्धकत्वाभावान्नेयमाशङ्केति वाच्यम् प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानियमे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतादृशज्ञानाप्रसिद्धेः । न च स्वव्यापकत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावदन्ययद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकता निवेशनीया व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्धेत्वादिमान् देश इत्यादिज्ञानीयतादृशहेत्वभावज्ञानप्रतिबन्धक-

तावदन्यत्वं व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामपि नास्तीति भेदप्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तप्रतिबन्धकतायां यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकतानिवेशः। यदि च विशेष्यताप्रकारतानां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन प्रतिबन्धकता नानैव तथाच व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामपि न तादृशप्रतिबन्धकतावदन्यत्वमिति दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्ग इत्युच्यते तदा स्वव्यापकत्वस्वानाधिकरणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धकतावदन्यत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् एवमपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्धेतुमत्त्वाद्यभावग्रहत्वव्यापकीभूतव्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकतावदन्यतादृशप्रतिबन्धकताकानुमित्यादौ व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्धेत्वादिनिश्चयाजन्ये व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्धेतुव्यतिरेकानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशसंशयावृत्तित्वेन तादृशहेतुव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकत्वाभावेन स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात्। यद्व्यतिरेकानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावदन्ययद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतां निवेश्योक्तव्यभिचारवारणेऽपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां व्याप्त्यादिव्यतिरेकानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावत्त्वेन तादृशप्रतिबन्धकत्ववदन्यत्वाभावाद्दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गः। न च यद्व्यतिरेकग्रहत्वव्यापकयद्व्यतिरेकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वमेव निवेशनीयम् तथाचाभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकत्वेऽपि तादृशविषयित्वावच्छिन्नत्वाभावादेव न व्यभिचार इति वाच्यम् अभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायाम् 'एकत्र द्वयमिति' रीत्या हेतुसामानाधिकरण्यत्वव्याप्त्याभावत्वोभयावच्छिन्नप्रकारताकाभावविशेष्यकज्ञानीयतादृशप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादिति।

नैवम् यद्व्यतिरेकग्रहत्वाव्यापकयद्व्यतिरेकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकं यत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताकमिति समुदितार्थस्य विवक्षणात् तथाचाभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकताया व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वाव्यापकत्वविरहेण व्युदासः। अनु-

मित्यादिनिरूपितधूमादिनिष्ठव्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकप्रतिब-न्धकताया व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वाव्यापकत्वेन सङ्ग्रहश्च प्रतियोगितासम्बन्धेन व्याप्त्यभाववान् भाव इत्यादिज्ञाननिरूपित-व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकतामादाय व्यभिचारवारणाय यद्ग्रहत्वाव्यापकत्वमपहाय यद्व्यतिरेकग्रहत्वाव्यापकत्वानिवेशः। न च तथापि व्याप्त्यादिप्रकारकगुणकर्मान्यत्वविशिष्टहेत्वादिविशेष्यकनिश्चयाजन्ये उक्तप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावति गुणकर्मान्यत्वाभाववत् सत्त्वमित्यादिज्ञाने व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम् विशेष्यतावच्छेदकत्वेन यद्धर्मस्य निवेशस्तद्धर्मविशिष्ट-ग्रहत्वाव्यापकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयत्वादिति ध्येयम्।

केचित्तु यदभावावगाहिताप्रयुक्तयद्व्यतिरेकग्रहत्वव्यापकप्रति-बन्धकतानिवेशान्न प्रागुक्तदोषावकाश इत्याहुः।

यत्तु व्याप्तिशरीरेऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितयद्व्यतिरेकग्रहत्व-व्यापकतानिवेशेनैवाभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाने व्यभि-चारवारणसम्भवः। हेतुसामानाधिकरण्याद्यंशेऽप्रामाण्यसंशयास्क-न्दितव्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहस्योक्तविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वाभावेन व्यापकत्वाभावात् ग्राह्याभावनिश्चयस्याप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्ट-त्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् इति यथाश्रुतमेव सम्यगिति।

तन्न संशयसाधारणप्रतिबन्धकतास्थलेऽप्रामाण्यनिश्चयाभाव-स्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वस्यावश्यकत्वेऽपि प्रकृतव्याप्ति-शरीरेऽप्रामाण्यनिश्चयाभावमपेक्ष्य लाघवेनाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य सामान्यनिरुक्तिपत्रिकोक्तयुक्त्याऽभावविशिष्टान्यत्वस्य वा निवेशौ-चित्यात्। उक्तदोषवारणाय गुरुतरनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावनिवे-शासम्भवेऽपि ग्राह्याभावनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय घटा-दिविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारकानतिरिक्तरूपावच्छेदकत्वनिवेशवै-फल्यापत्तेश्चाप्रामाण्यनिश्चयाभावस्य ग्राह्याभावनिश्चयप्रतिबन्धक-तावच्छेदकाघटकतया स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतानिवेशस्यैव सम्यक्त्वादिति ध्येयम्॥ ५॥

इदं पुनरिहावधेयम्। अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टयद्व्यतिरेकग्रह-त्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानिवेशापेक्षयाऽप्रामाण्यनिश्च-याभावविशिष्टयद्व्यतिरेकग्रहत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व-

निवेश एव लाघवादुचितः । निश्चयत्वस्य स्वव्यापकतत्कत्वरूपान-तिरिक्तवृत्तित्वापेक्षया लघुशरीरत्वात् तावतैव च बाधप्रतिबन्धक-तामादाय घटादिविशिष्टबुद्धौ, एवं विशेषणान्तरादानेऽपि अभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाने च व्यभिचारानवकाशः तत्तत्प्रतिब-न्धकताया अप्रामाण्यनिश्चयाभाववविशिष्टव्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वा नवच्छिन्नत्वात् इति तत्कथमुपेक्षितमिति चेदत्राहुः ।

निश्चयत्वस्य मतभेदेन भिन्नतायाः प्रागेवोक्ततया एकमतसिद्ध-निश्चयत्वावच्छिन्नाभावनिवेशे मतान्तरासङ्ग्रहः । एवमप्रामाण्यज्ञान-स्याननुगमेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदककोटौ यद्यनुगतरूपे-णाप्रामाण्यनिश्चयाभावो न निवेश्यते किन्तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ना-भावा एव गत्यन्तराभावात्तदाऽप्रामाण्यनिश्चयसामान्याभावस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गः । तत्तदप्रामाण्य-ज्ञानाभावस्य व्याप्तिघटकत्वे च बाधादिप्रतिबन्धकतामादाय विशि-ष्टबुद्धौ व्यभिचारतादवस्थ्यम् तत्तदप्रामाण्यनिश्चयाभावस्य बाधप्र-तिबन्धकतायामप्यवच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । नच तथापि यद्व्यति-रेकसंशयवृत्तिप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव बाधादिप्रतिबन्धकतावारण-सम्भवात् यद्व्यतिरेकग्रहत्वव्यापकतानिवेशनमफलमिति वाच्यम् पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन घटादिनिश्चयात्मकपर्वतत्वावच्छेदेन घटादिकोटिकपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन घटाभावादिकोटिकसंश-यवृत्तिप्रतिबन्धकताके पर्वताद्यवच्छेदेन घटाभावादिबोधकव्यभि-चारवारकतया व्यापकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

अथ धूमत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्त्यादिव्यतिरेकत्वावच्छिन्न-प्रकारताकज्ञानस्य जातित्वादिना धूमत्वाद्यवगाहिजातिमान् व्या-प्त्यभाववानित्याद्यप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणत्वात् सर्वत्रैव प्रतिबन्ध-कतायां व्यापकत्वं सम्भवतीति चेन्न स्वावच्छेदकीभूतविषयताशा-लियद्व्यतिरेकग्रहत्वव्यापकतायाः विवक्षितत्वात् स्वपदं प्रतिबन्धक-तापरम् । संशयेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतासत्त्वात् न बाधा-दिप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः । वस्तुतस्तु यद्व्य-तिरेकप्रकारतात्वावच्छिन्नस्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकताश्रयमुख्यविशे-ष्यतानिरूपितयदभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वव्यापकतायाः स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकताख्यप्रकारताभिन्नमुख्य-

विशेष्यतानिरूपितयद्भावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वव्यापकं प्रतिबन्धकताया वा निवेश एव कार्यः। तेन व्याप्त्यभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशालिघटादिव्यतिरेकज्ञानत्व— व्यापकतादृशप्रतिबन्धकताकानुमितौ घटादिनिश्चयाजन्यत्वेन व्यभिचारः। प्रथमकल्पे स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां घटादिव्यतिरेकप्रकारतात्वावच्छिन्नत्वाभावात् द्वितीयकल्पेऽपि धर्मितावच्छेदकताख्यप्रकारताभिन्नघटादिव्यतिरेकप्रकारतायां स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात् इति। अवच्छेदकत्वव्यतिरेकप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकव्याप्त्याभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताकानुमितौ अवच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नाजन्यत्वात् व्यभिचारवारणाय मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वं यद्भावत्वावच्छिन्नप्रकारताविशेषणमिति कृतं पल्लवितेन ॥ ७ ॥

मिश्रमते स्वप्रतिबन्धकताशालियत्संशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वस्य हेतुत्वमुक्तम्। अत्र घटादिविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणाय यत्संशयोपादानम्। यत्पदेन व्यभिचारमादायाव्यभिचारविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणाय यद्व्यतिरेकनिश्चयोपादानम्। यत्पदेनाव्यभिचारमादाय तद्विशिष्टबुद्धौ तत्संशयप्रतिबध्यत्वस्य तद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वस्य च सत्त्वाद्व्यभिचार इति तद्वारणाय यत्संशयव्यतिरेकनिश्चययोरभावत्वप्रकारतानैयत्यविशेषणं वैकल्पिकमित्युक्तम्। तत्र मेयत्ववादिना व्याप्त्यान्तरावगाहिपक्षधर्मत्वाभावविषयकनिश्चयेऽनुमितिप्रतिबन्धके व्याप्त्यभावत्वादिप्रकारकत्वाभावात् दृष्टान्तासिद्ध्यादिवारणाय व्यतिरेकनिश्चये यदभावप्रकारतानैयत्यनिवेशकल्प एव स्वप्रतिबन्धकतायां यद्भावावगाहिताप्रयुक्तत्व निवेशित भट्टाचार्येण।

तस्यायमभिप्रायः। संशयपदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिसंशयविवक्षणेऽपि दृष्टान्तासिद्ध्यादिवारणसम्भवः। यद्व्यतिरेकनिश्चयपदेन यद्व्यतिरेकत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयविवक्षणे तु निश्चये यद्भावत्वप्रकारतानैयत्यनिवेशे व्यभिचारविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणासम्भव इति यद्व्यतिरेकनिश्चये यदभावत्वप्रकारतानैयत्यनिवेशकल्प एव यद्भावावगाहिताप्रयुक्तनिवेशनमिति। अथ संशये यद्भावत्वप्रकारतानैयत्यनिवेशकल्पे स्वरूपसम्बन्धेन व्याप्तित्वेन

रूपेण व्याप्त्यवगाहिप्रतियोगितासम्बन्धेनाभावांशे व्याप्तित्वेन घटाद्यवगाहिसंशये यदभावत्वप्रकारतानैयत्यविरहेण दृष्टान्तासिद्धिः । एवंरीत्या प्रामाण्यसंशयविशेषे प्रामाण्याभावत्वप्रकारतानैयत्याविरहेण स्वरूपासिद्धिश्चेति । न च यत्संशयपदेन यन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकोटिकसंशयस्य विवक्षणान्नोक्तदोषः व्याप्त्यभावत्वस्यैव व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तसंशयस्य वास्तवव्याप्त्यभावत्वावच्छिन्नाकोटिकत्वात् इति वाच्यम् एवमपि व्याप्तिमानाधेयत्वाभाववान् वा धूम इत्याकारकसंशये इदं ज्ञानं प्रामाण्यवत्प्रकारित्वाभाववद्वा इत्याकारकसंशये च व्याप्त्यभाववत्त्वादिप्रकारकत्वाभावेनोक्तदोषतादवस्थ्यात्राधेयत्वाभावत्वादेरपि व्याप्त्यादिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति चेन्न यदभावत्वप्रकारतानैयत्यपदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकीभूतरूपपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकाभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानात्मकविषयतानैयत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नसंशये विवक्षितत्वात् । व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकं भ्रमज्ञानीयनिरूप्यनिरूपकभावापन्नव्याप्तिप्रकारताकत्वमाधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वञ्चेति तदवच्छिन्ननिरूपकताकाभावत्वावच्छिन्नाविषयतानैयत्यमुक्तसंशयेऽक्षतमेवेति पर्याप्तिनिवेशात् अव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकीभूतशुद्धप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकतामादाय न व्यभिचारः । अवच्छेदकतानात्मकविषयतानिवेशाद्व्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नानिरूपकतामादायाभावसाध्यकस्थलेऽव्यभिचारविशिष्टबुद्धौ न व्यभिचारः । एतेन प्रतियोगिताया अभावविशेषणीभूतव्याप्तिघटकपदार्थांशे भ्रमरूपव्याप्तिसंशये व्याप्त्यभावत्वप्रकारतात्वविरहेण दृष्टान्तासिद्धिरपि निरस्ता । वास्तवव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकभ्रमप्रमासाधारणनिरूप्यनिरूपकभावापन्नप्रकारतात्वमादाय दृष्टान्तासिद्धिवारणादिति ॥ ८ ॥

अथ व्यतिरेकनिश्चये यदभावत्वप्रकारतानैयत्यानिवेशपक्षे स्वप्रतिबन्धकतायां यदभावावगाहिताप्रयुक्तत्वानिवेशेऽपि पक्षधर्मत्वाभावेन व्याप्त्यभावावगाहिनिश्चयमादाय दृष्टान्तासिद्धितादवस्थ्यम् । न च यदभावावगाहित्वपदेन यन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नावगाहिताविवक्षणान्नोक्तदोष इति वाच्यम् पक्षध-

र्मत्वाभावत्वस्यापि व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तदोषतादवस्थ्यात् । पर्वतो वह्निमानिति विशिष्टबुद्धौ वह्निमद्वृत्तिधर्मवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया वह्न्यधिकरणावृत्ति—आधेयत्वाभाववान् वह्न्यधिकरणावृत्तिवह्निसामानाधिकरण्याभाववान् वा पर्वत इत्यादिनिश्चये व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालिनि यदभावत्वप्रकारतानैयत्यविरहेणासिद्धितादवस्थ्याच्चेति चेन्न यदभावावगाहितापदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तियद्रूपाश्रयनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नावगाहित्वस्य विवक्षितत्वात् । तथाचाव्यभिचारत्वस्य यद्रूपपदेनोपादानस्थले व्यभिचाराभावावगाहित्वमिव व्यभिचारावगाहित्वमपि तादृशमतो नाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारः । पक्षधर्मत्वाभावत्वेन व्याप्त्यभावावगाहिनिश्चयसाधारणासिद्धिवारणाय वृत्त्यन्तम् प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणम् तद्व्यक्तिपदेन व्याप्त्यभावमादाय वह्न्यधिकरणावृत्तितद्व्यक्तिमानिति निश्चयासिद्धिवारणाय यन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेषणमिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

ननु यत्संशय इत्यादेर्यन्संशयनिष्ठप्रतिबन्धकतार्थकत्वे विभिन्नधर्मितावच्छेदककभूतलाद्यंशे घटाभावनिश्चयात्मकपर्वतादिविशेष्यकघटसंशयनिष्ठप्रतिबन्धकताके घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः । एवं सामानाधिकरण्येन घटाभावनिश्चयात्मकसामानाधिकरण्येन घटकोटिकावच्छेदकावच्छेदेन घटाभावकोटिकसंशयनिष्ठप्रतिबन्धकताकेऽवच्छेदकावच्छेदेन घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचार इति चेन्न किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नकोटिताशालिसंशयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । नचैवं सत्यपि व्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणायोपात्तस्य यदभावत्वप्रकारतानयत्याविशेषणस्य वैयर्थ्यम् सर्वासामेव व्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धकतानामव्यभिचारि न वा व्यभिचारि नवेत्यादिसंशयवृत्तिविभिन्नरूपावच्छिन्नानां चालनीन्यायेन तादृशसंशयत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन ज्ञानीयविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्ननिरूपितविषयतारूपसंशयत्ववि-

शिष्टप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् । संशयत्ववैशिष्ट्यञ्च व्यापकतासम्बन्धेन तथा चाऽव्यभिचारि नवा व्यभिचारिनवेत्यादि-संशयीयविषयभेदेन संशयत्वस्य भिन्नतया प्रतिबन्धकत्वस्य भिन्नत्वेऽपि व्यापकतासम्बन्धेन तादृशसंशयत्ववैशिष्ट्यमक्षतमेव । नच यद्भावत्वप्रकारतानैयत्यविशेषणसार्थक्यार्थमेतादृशाविवक्षाऽनुचितेति वाच्यम् धूमो वह्निव्याप्यो नवा वह्निव्याप्तिमानाधेयत्वाभाववान् वा इत्यकारकसंशयसाधारणैकप्रतिबन्धकत्वाभावेनानुमित्यादिप्रतिबन्धकतानामपि तादृशसंशयत्वाव्यापकत्वेन दृष्टान्तासिद्ध्यादिवारणायैवैतादृशाविवक्षाया आवश्यकत्वादिति ध्येयम् ॥ १० ॥

अथ तथापि घटाभाववद्भूतलकालीनपटवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशयत्वस्य व्यापकतासम्बन्धेन घटादिविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतायां सत्त्वात्तादृशविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः । एवं घटाभाववद्भूतलकालीनपटवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशयत्वविशिष्टप्रतिबन्धके च घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचार इति । मैवम् । तादृशसंशयत्वविशिष्टप्रतिबन्धकतायां तादृशसंशयनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वस्य तादृशसंशयनिरूपितप्रकारतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वस्य च विशेषणतोपगमेन तद्दोषवारणादिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

अथ तथापि धूमो व्याप्यः अव्यभिचाराभाववांश्चेत्यादि समूहालम्बनबुद्धौ व्यभिचारसंशयप्रतिबध्यत्वस्य व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वस्य च सत्त्वाद्व्यभिचार इति चेन्न संशयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे सति यद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वस्य हेतुताया विवक्षितत्वादिति । वस्तुतस्तु निश्चयीयविषयताया अभिन्नत्वमते स्वप्रतिबन्धकतायां यत्संशयत्वघटकविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ संशयत्वव्यापकत्वपर्यन्तमपि न निवेशनीयमिति सुधीभिरवधेयम् ॥ १२ ॥

अत्र च यद्भावावगाहिताप्रयुक्तस्वप्रतिबन्धकताशालिव्यतिरेकज्ञाने यद्भावत्वप्रकारतानैयत्यनिवेशेनैव सामञ्जस्ये निश्चयत्वघटकयत्तद्भावाप्रकारकत्वदलम्, यद्भावत्वप्रकारतानियतयद्भावावगाहिताप्रयुक्तस्वप्रतिबन्धताकत्वस्यैव सम्यक्त्वे व्यतिरेकनिश्चयो-

पादानमेव वा किमर्थमिति चिन्त्यम् ।

एतत्कल्पे व्याप्तिमच्छेदादिकोटिकसंशयस्य प्रामाणिकत्वे तत्र व्याप्त्यभावत्वप्रकारतानैयत्यविरहेणासिद्धितादवस्थ्यमतः कल्पान्तरमाह यदभावत्वाप्रकारकज्ञाननिष्ठयदभावावगाहिताप्रयुक्त इत्यादि । कल्पान्तरमाह स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकयदभावत्वानवच्छिन्नयदभावावगाहितासामान्यकत्वे सतीति वा वक्तव्यमिति ।

अथात्र घटादिव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यघटादिविशिष्टज्ञाने घटाद्यभावत्वानवच्छिन्नघटाद्यभावविषयतासामान्यान्तर्गताया अभाववानित्यादिनिश्चयकालीनाभाववानित्यादिनिश्चयीयाभावत्वावच्छिन्नविषयिताया: स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण सत्यन्ताभावेन व्यभिचाराप्रसक्त्या तद्वारकयत्संशयप्रतिबध्यत्वदल व्यर्थमिति । एवं व्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचाराभावविषयितासामान्यान्तर्गताया अभाववान् व्यभिचारवानिति-निश्चयकालीनाभाववानिति-निश्चयीयाभावत्वावच्छिन्नविषयताया अव्यभिचारधीप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण व्यभिचारज्ञाने व्यभिचारावारकव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वदलमपि व्यर्थमिति । न च स्वप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वानिवेशान्न दोष इति वाच्यम् एवमपि प्रतियोगितासम्बन्धेन घटाभावांशे घटत्वेन पदार्थान्तरावगाहिभ्रमीयघटाभावविषयताया एवं व्यभिचारत्वेनाव्यभिचारपदवृत्तित्वेन वा व्यभिचारावगाहिभ्रमीयव्यभिचारविषयितायास्तादृशविषयितासामान्यान्तर्गताया: स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण तद्दोषतादवस्थ्यात् । न च यदभावत्वानवच्छिन्नयदभावविषयतायां भ्रमान्यवृत्तित्वमपि निवेश्यमिति वाच्यम् तथापि घटवदवृत्तित्वेन घटाभावावगाहिघटवदवृत्तिमानिति—निश्चयीयघटाभावविषयतायास्तादृशविषयतासामान्यान्तर्गताया घटवत्त्वाज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण यत्संशयप्रतिबध्यत्वदलवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् भ्रमात्मकाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारापत्तेश्चेति ।

नैवम् स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकयदभावत्वानवच्छिन्नविषयितानिष्ठयन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसामान्यकत्वस्य सत्यन्तेन विवक्षणादेव सामञ्जस्यात् । तथा च व्याप्त्यभावत्वानवच्छिन्नविषयितानिष्ठस्य व्याप्तिनिरूपित-

प्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्व्यक्त्यभावत्वावच्छिन्नत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धिविरहः। एवञ्च घटाभावत्वानवच्छिन्नविषयितानिष्ठघटनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्व्यक्त्यभावत्वावच्छिन्नत्वस्य घटविशिष्टधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकतया घटादिविशिष्टज्ञाने व्यभिचारवारणाय यत्संशयप्रतिबध्यत्वदलसार्थक्यमिति। स्वप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वमपि देयम् तेन द्रव्याभाववान् घटाभाववानिति-निश्चयकालीनद्रव्याभाववद्भूतलमिति-निश्चयीयघटाभावत्वानवच्छिन्नविषयतानिष्ठस्य घटनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्नत्वस्य घटविशिष्टधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेऽपि नोक्तदोषतादवस्थ्यम्। अव्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्ना या पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टाव्यभिचाराभावत्वावच्छिन्नविषयिता तन्निष्ठस्याव्यभिचारनिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याव्यभिचारस्याभावत्वावच्छिन्नत्वस्याव्यभिचारधीप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया अव्यभिचारज्ञाने व्यभिचार इत्यत सामान्यपदम्। तथाच सति निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसामान्यान्तर्गतव्यभिचारविषयितानिष्ठव्यभिचारत्वावच्छिन्नत्वस्यातथात्वात् न व्यभिचारः। न च व्याप्तिमद्वृत्तिधर्मवत्तानिश्चयस्य व्याप्त्यभावावच्छेदकत्वेन गृहीतधर्मवत्तानिश्चयस्य चानुभवासिद्धत्वेनानुमित्यप्रतिबन्धकतया दृष्टान्तासिद्ध्याद्यवारकस्योक्तविवक्षणस्य प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वविशेषणस्य च विशिष्टबुद्धौ अतिप्रसङ्गसम्पादकस्य प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेन वैयर्थ्यमिति वाच्यम् अखण्डाभावघटकतया सार्थक्यसम्भवेन प्रक्षालनाद्धीति न्यायानवकाशात्।

वस्तुतस्तु साध्यवद्वृत्तित्वेन व्याप्त्यभाववत्तानिश्चयस्याधेयत्वाभाववान् साध्याभाववानिति निश्चयकालीनाधेयत्वाभाववत्तानिश्चयस्य चानुमितिप्रतिबन्धकतया दृष्टान्तासिद्धिरतस्तद्वारणायोक्तविवक्षणमावश्यकमेवेति। एवं ग्राह्याभावानवगाहितयापि यदभावज्ञानस्य यत्र प्रतिबन्धकता तत्र तदभावावच्छेदकत्वेन गृहीतधर्मवत्त्वतद्वद्वृत्तिधर्मवत्त्वयोर्ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वमिति प्राचीनमते आवश्यकमेव। अत एवानुमितिमात्रप्र-

तिबन्धकतां निवेश्य व्यभिचारादौ हेत्वाभासलक्षणसमन्वयकृत्प्राचीनाः तद्व्याप्येपि हेत्वाभासलक्षणं सङ्क्रमयन्ति । एवञ्चाधेयत्वाभाववान् व्याप्त्यभाववानिति—निश्चयकालीनाधेयत्वाभाववत्ताज्ञानीयाया व्याप्तिमद्वृत्तित्वेन व्याप्त्यभाववत्ताज्ञानीयायाश्च व्याप्त्यभावत्वावच्छिन्नविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन दृष्टान्तासिद्धिरतः प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वविशेषणस्योक्तविवक्षणस्य च सार्थक्यमित्यपि केचित् । तन्न पक्षधर्मत्वाभाववान् हेतुरिति ज्ञानीयव्याप्त्यभावत्वानवच्छिन्नविषयितानिष्ठस्य व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतपक्षधर्मत्वाभावत्वावच्छिन्नत्वस्यानुमितिनिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः । यदभावत्वानवच्छिन्नविषयितायां यदभावीयत्वनिवेशेऽपि पक्षधर्मत्वाभावत्वेन व्याप्त्यभावावगाहिज्ञानीयविषयितामादायोक्तदोषापत्तेरिति ध्येयम् ।

इदन्तु बोध्यम् । यद्रूपावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वानवच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तियद्रूपाश्रयनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविषयितासामान्ये स्वनिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् नातः पूर्वोक्तदोषाणामवकाशः । न च व्याप्तित्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वानवच्छिन्नव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तिव्याप्तित्वाश्रयनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविषयित्वाप्रसिद्ध्या यत्पदेन व्याप्तेरुपादातुमशक्यतया दृष्टान्तासिद्धि. एवरीत्या स्वरूपासिद्धिश्चेति वाच्यम् सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नविषयिताया एव तादृश्याः प्रसिद्धत्वादिति पक्षधर्मत्वाभावत्वेन व्याप्त्यभावज्ञानीयपक्षधर्मत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेकतया दृष्टान्तासिद्धिरतो वृत्त्यन्त प्रतियोगिताविशेषणम् । व्याप्तिमद्वृत्तित्वेन व्याप्त्यभावविषयतामादाय दृष्टान्तासिद्धिरतो यद्रूपाश्रयनिरूपितत्व तद्विशेषणम् । साध्याभावावच्छेदकत्वेन गृहीतसम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्त्यभावविषयितामादाय दृष्टान्तासिद्धिवारणाय प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवे-

शः । निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमात्रावच्छिन्नत्वरूपं बोध्यम् नातः साध्यवदवृत्तित्वेन व्याप्तिमदवृत्तित्वेन वा घटितसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्त्यभावत्वोभयत्वावच्छिन्नविषयितामादाय दृष्टान्तासिद्धिः । एव द्वितीयकल्पेऽपि यदभावत्वाप्रकारकज्ञाननिष्ठयदभावावगाहितापदेन निरुक्तविषयित्वमेव विवक्षणीयम् अतस्तत्कल्पे नोक्तदोषाणामवकाश इति ध्येयम् ।

अत्रेदं चिन्त्यते । यत्पदेनाव्यभिचारमुपादायाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणाय पृथक् सत्यन्तनिवेशकल्पद्वये अव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारकयद्व्यतिरेकनिश्चयोपादानमनर्थकम् निश्चयत्वघटकपदार्थमपहाय यद्व्यतिरेकज्ञानसामान्यप्रतिबध्यत्वनिवेशेनैव यत्पदेन व्यभिचारमादायाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणसम्भवात् । एवञ्च यत्पदेन घटादिकमादाय घटादिविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारकयत्संशयप्रतिबध्यत्वदलमनर्थकम् घटादिविशिष्टबुद्धौ घटादिव्यतिरेकसामान्यप्रतिबध्यत्वादेव व्यभिचारानवकाशादिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

अथवा यन्निश्चयविरहविशिष्टस्य यद्धर्मिकव्यतिरेकज्ञानस्याभावो यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयज्जातीयकार्यतानियताव्यवहितपूर्ववर्ती तद्धर्मिकतन्निश्चयस्तद्विशेष्यकतत्प्रकारतज्जातीयकार्यजनक इति समुदितार्थः । व्याप्त्यभावसंशयद्वितीयक्षणोत्पन्नव्याप्तिनिश्चयाद्यत्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्र तत्पूर्वक्षणे विशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एवेति न दृष्टान्तासिद्धिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् । यत्र प्रामाण्यनिश्चयो नास्ति किन्तु इष्टसाधनताज्ञानाभ्यधर्मिकप्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानमस्ति तत्र प्रामाण्यनिश्चयविरहविशिष्टस्य तद्व्यतिरेकज्ञानस्याभावे प्रवृत्तेर्नियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावात् स्वरूपासिद्धिरतो यद्व्यतिरेकज्ञाने यद्धर्मिकत्वनिवेशः । एवं प्रामाण्यनिश्चयविरहविशिष्टस्येष्टसाधताज्ञानधर्मिकान्यप्रकारकज्ञानस्याभावस्य प्रवृत्तिनियताव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वाभावात्तद्दोषः स्यादतो यद्व्यतिरेकप्रकारकत्वनिवेशः । अथात्र यन्निश्चयविरहविशिष्टे इत्युक्तावपि दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारा धूमहेतौ व्याप्त्यभावज्ञानकालीनालोकादिहेतुकव्याप्तिनियमात् यत्र पर्वतविशेष्यकवह्न्यनुमितिस्त-

त्र व्याप्तिनिश्चयविरहविशिष्टस्य धूमधर्मिकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानस्याभावे पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकानुमितिनियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावात्। न च प्रयोजनविरहेण यन्निश्चये यद्धर्मिकनिश्चयत्वानिवेशादुक्तस्थले आलोकादिधर्मिकव्याप्तिनिश्चयसत्त्वे व्याप्तिनिश्चयविरहरूपविशेषणाभावादेव विशिष्टाभावोऽनुमितिपूर्वक्षणेऽक्षत एवेति वाच्यम् हेतुभेदेन व्याप्तेर्विभिन्नतया धूमालोकादिनानाहेतुकानुमितौ एकव्याप्त्यसत्त्वेन धूमहेतुकव्याप्त्यसत्त्वेन यत्पदेन धूमहेतुकव्याप्तेरुपादेयतया तन्निश्चयविरहरूपविशेषणाभावस्योक्तस्थलीयानुमितिपूर्वक्षणे सत्त्वात्। अत एव हेतुभेदे अभिन्नसाध्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिरेवानुमितिप्रयोजिकत्युक्तावपि न निरासः। साध्याव्यभिचारितसामानाधिकरकरण्यरूपव्याप्तेरपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धभेदेन भिन्नतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तिव्यतिरेकप्रकारकधूमविशेष्यकज्ञानानन्तरोत्पन्नसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तिज्ञानात् यत्र वह्न्यनुमितिस्तत्र यत्पदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तेरुपादाने दृष्टान्तासिद्धितादवस्थ्यात् इति। नच यन्निश्चयविरहविशिष्टस्य यद्धर्मिकयद्व्यतिरेकज्ञानस्याभावोऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तन्निश्चयविशिष्टस्य तादृशसम्बन्धेन तद्व्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यस्य वा यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयज्जातीयकार्यस्य नियताव्यवहितपूर्ववर्तीति विवक्षणान्नोक्तदोष इत्युक्तस्थलीयानुमितौ व्याप्तिनिश्चयविशिष्टत्वाभावात् धूमहेतुकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टत्वाच्चेति वाच्यम् एवं सति घटादिनिश्चयविरहविशिष्टस्य घटादिव्यतिरेकज्ञानस्याभावेपि अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घटादिनिश्चयविशिष्टस्य तादृशसम्बन्धेन घटादिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यस्य घटादिप्रकारकज्ञानस्य नियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वसत्त्वेन व्यभिचारापत्ते.। द्वितीयकल्पे यन्निश्चयविरहविशिष्टस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। व्याप्त्यभावसंशयाद्वितीयक्षणोत्पन्नव्याप्तिनिश्चयाद्यत्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्रत्यानुमितौ अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन व्याप्तिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यत्वाभावादेव दृष्टान्तासिद्ध्यनवकाशादिति विभावनीयम्। पत्रिका समुदिता॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचित
प्रामाण्यवादगादाधरीक्रोडपत्रम्॥

चौखम्बासंस्कृतसीरीज़।

१ अस्या चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्रयन्ते।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्ट्या विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्रा० १० आणका ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकं . . .. " " १ " ८

६ आपणव्ययः पृथग् नास्ति। ... .

चौखम्बासंस्कृतसीरीज़।